

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ І МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

УДК 94(477):261.7(477.41)"17"

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
на тему:

Гетьманська держава та Унійна Церква: моделі державно-церковних відносини та особливості функціонування в умовах Української національної революції 1648–1676 рр.

Виконав:

студент II курсу групи СОІз-22м
спеціальності 014 «Середня освіта (Історія)»
Станіщук Ігор Ігорович

Керівник: кандидат історичних наук,
асистент кафедри історії України і методики
викладання історії

Савчук Богдан Романович

Рецензент: кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України і методики
викладання історії

Єгрешій Олег Ігорович

м. Івано-Франківськ
2023

АНОТАЦІЯ

Станішук Ігор Ігорович. Гетьманська держава та Унійна Церква: моделі державно-церковних відносин та особливості функціонування в умовах Української національної революції 1648–1676 рр.

Дипломна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014.03 «Середня освіта (історія)». Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2023.

На основі опрацьованих джерел та історіографії в дипломній роботі досліджено моделі державно-церковних відносин та особливості функціонування Унійної Церкви в Гетьманській державі у період Української національної революції 1648–1676 рр. Охарактеризовано історіографію проблеми та основні історичні джерела, що розкривають взаємини Гетьманської держави з Унійною Церквою на тлі міжконфесійної боротьби з Православною Церквою. З'ясовано етапи становлення відносин українського козацтва з Унійною Церквою з моменту укладення Берестейської унії 1596 р. до середини XVII ст.

Проаналізовано становище Унійної Церкви на першому та другому етапах Української національної революції 1648–1676 рр. Встановлено, що у своїй політиці гетьманська адміністрація в умовах національно-визвольної війни використовувала гасла «боротьби проти унії на захист православ'я», що ускладнювало становище Унійної Церкви, на захист якої виступив Рим та королівська влада Речі Посполитої.

Окреслено можливості використання матеріалів дипломної роботи в навчальному процесі та гуртковій роботі в закладах загальної середньої освіти на конкретних прикладах тематичних блоків.

Ключові слова: Гетьманська держава, Унійна Церква, Українська національна революція середини XVII ст., українське козацтво.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Джерела та історіографія проблеми державно-церковних відносин Гетьманської держави та Унійної церква в період Української національної революції 1648–1676 рр.	8
1.1. Історіографія проблеми	8
1.2. Джерельна база дослідження	14
РОЗДІЛ 2. Унійна церква в перший період Української національної революції доби Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.)	16
2.1. Унійна церква і козацтво: становлення і розвиток моделі взаємовідносин до початку революції 1648 р.	16
2.2. Становище Унійної Церкви на першому етапі Української національної революції 1648–1657 рр.	30
РОЗДІЛ 3. Унійна церква і Гетьманська держава на другому етапі Української національної революції (1657–1676 рр.)	54
3.1. Унійна церква у 1657–1659 рр. Проект Гадяцького договору	54
3.2. Особливості розвитку Унійної церкви у 1659–1676 рр.	64
РОЗДІЛ 4. Використання матеріалів з історії взаємовідносин Гетьманської держави та Унійної Церкви періоду Української національної революції 1648– 1676 рр. у навчальному процесі та гуртковій роботі в закладах загальної середньої освіти.....	70
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	80
ДОДАТКИ	90

ВСТУП

Актуальність проблеми. Проблематика відносин між Унійною церквою та Гетьманською державою середини XVII – XVIII ст. сьогодні, на початку XXI ст., на рівні як громадської думки, так і фахових істориків часто обтяжена певними стереотипами, що актуалізують потребу об'єктивного дослідження історичних процесів на основі першоджерел. Так, досі поширеними стереотипами є уявлення про антагоністичний характер взаємовідносин Унійної церкви та Гетьманської держави, пов'язаний з переважною підтримкою останньою Православної церкви. Однак, наприклад, детальніший аналіз подій щодо укладення Гадяцького договору 1658 р. свідчить про наявність альтернативних імовірнісних моделей таких взаємовідносин. Вказані обставини окреслюють соціальну та наукову актуальність дослідження окресленої проблеми відносин між Унійною церквою та Гетьманською державою в другій половині XVII ст.

Об'єктом даного дослідження є Унійна церква в умовах Української національної революції 1648–1676 рр.

Предметом дослідження є процес формування відносин Унійної церкви з українським козацтвом наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., тенденції розвитку Унійної церкви в системі державно-церковних відносин та суспільному житті Гетьманської держави.

Метою роботи є комплексне об'єктивне дослідження проблеми розвитку Унійної церкви в Гетьманській державі в контексті державно-церковних відносин в умовах Української національної революції 1648–1676 рр.

Для досягнення мети дипломної роботи передбачається розв'язання таких завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки в історіографії та джерельну базу дослідження проблеми державно-церковних відносин Гетьманської держави та Унійної церкви в умовах Української національної революції 1648–1676 рр.;

- показати особливості становлення моделі взаємовідносин українського козацтва й Унійної церкви наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.;

- дослідити становище Унійної церкви у перший період Української національної революції 1648–1657 рр., вплив Зборівського і Білоцерківського договорів;

- окреслити вплив проекту Гадяцького договору на становище Унійної церкви у 1657–1659 рр.;

- представити особливості розвитку Унійної церкви у 1659–1676 рр.;

- показати можливості використання матеріалів з історії взаємовідносин Гетьманської держави та Унійної церкви епохи Української національної революції XVII ст. в навчальному процесі та гуртковій роботі в закладах загальної середньої освіти.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1648–1676 рр. При цьому нижня хронологічна межа – це дата початку Української національної революції 1648 р., що започаткувала новий етап відносин козацтва з Унійною церквою, а верхня хронологічна рамка – це час завершення революції, пов'язаний із зреченням влади гетьмана Петра Дорошенка. Щоправда, для комплексного розуміння специфіки формування відносин між Гетьманською державою та Унійною церквою автор звернувся до більш раннього періоду – 1596–1648 рр., тобто періоду становлення Унійної церкви від укладення Берестейської унії 1596 р. до початку революції 1648 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Гетьманської держави, в межах якої функціонувала Унійна церква.

Методологічні засади дослідження. В процесі наукової роботи використано наукові принципи об'єктивності та історизму, загальнонаукові методи – аналізу і синтезу, індукції та дедукції, систематизації, узагальнення та класифікації, термінологічний, конкретно-наукові методи – хронологічний, діахронний (періодизації), порівняльно-історичний, біографістики. Так, принцип об'єктивності, що передбачав «неупереджений погляд на об'єкт і предмет дослідження з урахуванням їх багатогранності, суперечливості та сукупності позитивних і негативних сторін для досягнення найбільшої вірогідності оцінки» [61, с. 242], дозволив показати особливості взаємовідносин Унійної церкви з

козацтвом і Гетьманською державою на різних історичних етапах – до початку, і у перший та другий періоди Української національної революції 1648–1649 рр. Принцип історизму, що передбачає «розгляд об'єкту дослідження з точки зору його генезису, виникнення, розвитку та подальших змін» [61, с. 164-165], допоміг розглянути історичні події з врахуванням конкретних обставин і причинно-наслідкових зв'язків. Використання різноманітного методологічного інструментарію дослідження дозволило розв'язати поставлені дослідницькі завдання. Зокрема, діахронний метод сприяв послідовному вивченню етапів становлення Унійної Церкви і соціальної верстви козацтва, моделі державно-церковних відносин у Гетьманській державі. Метод біографістики дозволив детальніше розкрити життєписи та показати роль окремих історичних осіб – гетьмана Богдана Хмельницького, ієрархів Унійної та Православної церков.

Наукова новизна роботи полягає у постановці та розробці теми, яка не отримала всебічного об'єктивного висвітлення у науковій літературі.

У даній роботі вперше:

- виявлено і класифіковано основні види історіографічних та історичних джерел з даної теми.
- здійснено періодизацію відносин Унійної церкви та українського козацтва наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.;
- на основі аналізу історіографічних та історичних джерел показано розвиток моделі державно-церковних відносин Гетьманської держави й Унійної церкви у період Української національної революції 1648–1676 рр.

удосконалено:

- аналіз проблем щодо специфіки формування відносин між Унійною церквою та українським козацтвом, а згодом Гетьманською державою.
- недостатньо досліджені питання в сучасній історіографії.

отримали подальший розвиток:

- методологічне осмислення даної проблеми.
- дослідження історії даного періоду.

Практичне значення роботи полягає в тому, що вміщений в ній емпіричний матеріал, положення, висновки та рекомендації можуть бути використані у лекційних курсах, зокрема, за ОПП «Середня освіта (Історія)» за першим (бакалаврським) та другим (магістерським) рівнями вищої освіти на Факультеті історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника з дисциплін «Історія України XIX – поч. XX ст.», «Організація позакласної гурткової роботи», «Культурна і духовна спадщина в Україні» [75], за ОПП «Богослов'я» за першим (бакалаврським) та другим (магістерським) рівнями вищої освіти на факультеті богословських і гуманітарних наук Івано-Франківської академії Івана Золотоустого з дисциплін «Історія християнства в Україні», «Релігієзнавство» та «Актуальні питання історії Церкви в Україні» [74], при написанні навчально-методичних посібників, спеціальних праць (те доповідей, наукових статей, дипломних робіт за ОР бакалавра та магістра) з історії державно-церковних відносин Гетьманської держави та Унійної церкви в XVII ст.

Апробацію результатів дослідження здійснено під час обговорення результатів підготовки магістерських дипломних робіт на засіданнях кафедри історії України та методики викладання історії Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Структура роботи: дипломна робота складається із вступу, чотирьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаних джерел (83 позиції) та літератури і додатків (один). Основний текст становить 78 сторінок, загальний обсяг – 98 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА УНІЙНОЇ ЦЕРКВА В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКО НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1648–1676 РР.

Реконструкція історичного розвитку моделі державно-церковних відносин Гетьманської держави та Унійної церкви у період Української національної революції 1648–1676 рр. повинна базуватися на критичному аналізі й синтезі сукупності історіографічних й історичних джерел. Власне тому детальній характеристиці історіографії та джерел присвячений цей розділ.

1.1. Історіографія проблеми

Основне завдання історіографії, на думку А. Коцура, «полягає в тому, щоб показати, як відбувалося нагромадження історичних знань, як розширювалося коло історичних понять і уявлень, як запроваджувалися у вжиток нові історичні джерела, що були доступні історикам певної епохи...» [66, с. 7]. На основі цього підходу спробуємо з'ясувати ступінь наукового вивчення та перспективи дослідження проблеми взаємовідносин Гетьманської держави та Унійної церкви в умовах Української національної революції XVII ст.

Для об'єктивного розгляду проблеми передусім варто дефінітивно окреслити саму історичну епоху другої половини XVII ст., яка в історіографії набувала різноманітних термінологічних означень, таких як «Хмельниччина», «козацьке повстання», «національне повстання», «козацька війна», «громадянська (домова) війна», «велика війна 1648–1654 рр.», «польсько-козацька війна», «визвольна війна», «національно-визвольна війна»; «козацька революція», «національна революція», «національно-визвольна революція», «українська революція» тощо. При цьому необхідно враховувати, що більшість із

запропонованих понять, як підкреслив сучасний вітчизняний історик В. Степанков, «відображає лише певний сегмент цього багатоаспектного явища, не проникаючи в його глибинну сутність» [порівн.: 12; 48, с. 36].

Характерно, що в сучасній історіографії та навчальній літературі для закладів загальної середньої та вищої освіти продовжують використовуватися різні термінологічні визначення цієї історичної епохи, зокрема, «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» [73, с. 80-116; 57, с. 96-136], «Козацька революція 1648–1657 років» та «Руїна (1658–1678)» [81, с. 7, 313, 370], «Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького» [64, с. 113, 483]. Однак, напевно, найбільше заслуговує на увагу термін, запропонований вітчизняними дослідниками В. Смолієм і В. Степанковим, – це «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)» [47], який і надалі будемо використовувати в нашому дослідженні. Відтак, на думку цих двох дослідників, Українська національна революція XVII ст. – це «позначена яскраво вираженим національно-визвольним, релігійним і соціальним характером боротьба», яка «велася, по-перше, за створення незалежної Української держави на всьому історичному ареалі етнічних українських земель і, по-друге, за ліквідацію річпосполитської політичної системи й ретроградних форм соціально-економічних відносин та утвердження натомість нових національних моделей, побудованих на засадах козацької державотворчості, в яких реалізовувалися значно прогресивніші тенденції організації суспільного життя...» [48, с. 43-44].

Водночас варто звернути увагу, що досі залишається дискусійним і питання про верхню хронологічну межу Української національної революції XVII ст., яка, як зауважив В. Степанков, «коливається в діапазоні 1654–1678» [12; 48, с. 47-49]. Обґрунтовуючи тезу про верхню межу в 1676 р., В. Степанков вказує на дату зречення від гетьманської булави Петра Дорошенка та ліквідацію державних інституцій на Правобережжі, що ознаменували поразку національної революції [12; 64]. Тим часом дослідниця Н. Яковенко завершує період «Руїни» походом турецької армії на Чигирин та його зруйнуванням [81, с. 395-397]. У нашому дослідженні будемо використовувати верхню хронологічну межу 1676 р.

Уже традиційним в сучасній історіографії стало виокремлення двох основних фаз Української національної революції, розділених між собою смертю Б. Хмельницького, при цьому перша фаза характеризується наростанням національно-визвольної боротьби та формуванням державності, у друга пов'язується із старшинськими міжусобицями та поступовим руйнуванням державно-політичних структур.

Разом з тим, в сучасній історіографії утверджується й інша, більш деталізована схема періодизації Української національної революції XVII ст., за якою можна виокремити п'ять етапів: «Перший (лютий 1648 – червень 1652 рр.) характеризується найбільшим розмахом й інтенсивністю її національно-визвольної і соціальної потуги... Другий етап (червень 1652 – серпень 1657 рр.) відзначається погіршенням економічного й геополітичного становища козацької України та активними пошуками союзників на міжнародній... Для третього (вересень 1657 – червень 1663 рр.) стало характерним повернення до республіканської форми правління та різке загострення соціально-політичної боротьби, що вже від перших місяців 1663 р. почала набувати все виразніших ознак громадянської війни... Четвертий етап (липень 1663 – червень 1668 рр.) ознаменувався прагненням польського і російського урядів поділити Українську державу (Андрусівський договір 1667 р.) та відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за збереження її соборності... П'ятий (липень 1668 – вересень 1676 рр.) позначений новим загостренням політичної конфронтації (її пік припадає на 1668–1669 та 1674 рр.), що провокувалося посиленням втручання іноземних держав у внутрішні справи України. Відбувається ліквідація державних інституцій у правобережному регіоні, якому довелося пережити спустошливі вторгнення польських, кримських, турецьких і російських військ. Фактично це означає повне завершення всього революційного циклу...» [48, с. 50-51].

Особливої уваги потребує історіографічний аналіз проблем релігійно-церковного життя та державно-церковних відносин взагалі й зокрема проблеми

взаємовідносин Унійної церкви з Гетьманською державою у період Української національної революції 1648–1676 рр.

Аналізуючи цю проблему, сучасні дослідники С. Плохій, В. Степанков і В. Смолій пропонують розглядати її в ширшому контексті історичних процесів кінця XVI – другої половини XVII ст., вказують на взаємозв'язок національної та релігійної ідентичностей, показують процес «конфесіалізації» українського (руського) суспільства та роль у ньому українського козацтва, а відтак пояснюють специфіку як міжконфесійних, так державно-церковних взаємовідносин в період Української національної революції [48, с. 68-77; 41, с. 16-29]. На думку С. Плохія, «руська ідентичність протягом XVI–XVII століть зазнавала постійних змін, адаптуючись до кількох паралельних процесів, серед яких чільне місце посідав конфесійний поділ колись релігійно єдиної Русі, зміна уявлень про соціальний характер національної належності та формування окремих української та білоруської ідентичностей. В усіх цих процесах провідну роль судилося відіграти українському козацтву...» [41, с. 29]. Виходячи з цієї парадигми взаємозв'язку національно та релігійної ідентичностей, проаналізуємо історіографію проблеми державно-церковних відносин Унійної церкви та Гетьманської держави.

Насамперед слід зауважити, що в сучасній вітчизняній історіографії науковий інтерес до історії християнських церков-конфесій в Україні, зокрема, періоду їх історії доби XVI–XVII ст., щороку суттєво зростає [детальніше див.: 30, с. 42-58; 49, с. 607-620], завдяки чому формуються нові методологічні підходи до досліджень конкретної церковно-релігійної проблематики, а опубліковані результати наукових досліджень поступово входять не тільки в новітній історіографічний дискурс, але й частково відображаються в шкільних підручниках з історії України.

Переходячи до характеристики історіографії проблеми відносин Унійної церкви та Гетьманської держави, відзначимо, що, хоча комплексний аналіз мав би охоплювати історіографію принаймні з початку XIX ст. [27, с. 73-214], все ж таки

у нашому дослідженні ми зосередимо свою увагу переважно на працях українських вітчизняних і діаспорних науковців ХХ – початку ХХІ ст.

Характерною рисою історіографії окресленої проблеми у першій половині – наприкінці ХХ ст. є певна конфесійно-світоглядна спрямованість дослідників, що полягає в їх деякій прихильності (а іноді й прямій належності) до тієї чи іншої конфесії. На цей специфічний феномен «конфесійної заангажованості» істориків звертає увагу сучасний дослідник С. Плохій: «Українська національна історіографія, на чолі з її найвидатнішим представником Михайлом Грушевським, формувалася, здебільшого, в східній, православній Україні та вбачала в тій підтримці, що її надавало козацтво гнаній православній ієрархії, союз народу й інтелігенції на українській національній платформі та виступ козаччини на захист українських національних інтересів. Українська католицька історіографія, і в Західній Україні, і за кордоном, у справі трактування взаємин козацтва та релігії опинилася в складній ситуації, оскільки її представники, здебільшого, розривалися між двома лояльностями: до власної, переслідуваної козаками церкви, та до української національної традиції, візитівкою якої став образ українського козака» [41, с. 22].

Власне тому для об'єктивного розуміння та дослідження процесів розвитку Унійної церкви упродовж ХVІІ ст. необхідним є звертання сучасних дослідників до науково-популярних праць А.-Г. Великого [55], Д. Блажейовського [16], наукових досліджень І. Назарка [37], Г. Лужницького [69], С. Мудрого [72], В. Ленцика [68], Б. Гуздяка [21], які репрезентують католицьку історіографію ХХ ст. Не менш цінними для сучасних дослідників залишаються праці науковців православної історіографічної традиції ХХ ст. – І. Власовського [56], І. Огієнка [39], І. Ісіченка [60].

В умовах незалежності України з 1991 р. сформувались якісно нові обставини для розвитку історіографічного дискурсу, результатами якого стало використання нових методологічних підходів для дослідження проблем релігійно-церковного та суспільно-політичного життя українського народу у ХVІІ ст. Передусім вітчизняними істориками здійснено перегляд усталених

історіографічних концептів та сформовано нову концепцію історичного дослідження Української національної революції XVII ст., зокрема в працях І. Крип'якевича [33], В. Смоля і В. Степанкова [47], Т. Чухліба [50]. Важливим напрямком досліджень національної революції XVII ст. сучасними істориками (такими як І. Шевченко [51], В. Смолій [29], Н. Яковенко [54]) є з'ясування її впливу на соціокультурну сферу, процеси формування національної та релігійної ідентичності українського народу.

Окремий спектр досліджень окресленої проблеми складають праці сучасних вітчизняних істориків та релігієзнавців, присвячені історії релігії в Україні в цілому й зокрема Православної та Унійної (нині Греко-католицької) церков. Своєрідним стимулом у розвитку цих наукових досліджень стало відзначення ювілею 400-ліття Берестейської унії [14; 22; 23]. Значних масштабів розвитку досягнула вітчизняна історіографія у процесі дослідження історії Української Греко-Католицької Церкви, від епохи укладення Берестейської унії до сьогодення, репрезентована працями М. Димида [24], Іг. Скочиляса [44–46], В. Говгери [20], В. Марчука та інших [38]. Різні аспекти проблематики розвитку Православної церкви в XVII ст. досліджували, зокрема, А. Зінченко [28], М. Шкрібляк [52; 53], М. Кріль [34], В. Погорецький [42], Т. Пшеничний [43], М. Довбищенко [25; 26], П. Кулаковський [35] та інші.

Заслуговують на увагу ще декілька досліджень, присвячених безпосередньо проблемі участі Православної та Унійної церков у національно-визвольному русі українського народу XVII ст. Так, однією з перших в такому ключі цю проблему досліджувала С. Візер, яка поставила з мету з'ясування впливу міжконфесійних відносин на розвиток національно-визвольного руху та на суспільно-політичне життя в цілому у надзвичайно складний час другої половини XVII ст. [17, с. 62; див. також: 83; 18; 19]. Фундаментальне комплексне дослідження проблеми взаємовідносин козацтва і Гетьманщини з українськими Православною та Унійною Церквами належить авторству діаспорного історика С. Плохія [41]. Цікавими є також дослідження окремих аспектів взаємовідносин Унійної церкви з Гетьманською державою, здійснені М. Довбищенком [26], П. Кралюком [32].

В сучасних узагальнюючих працях та підручниках з історії України та історії релігій в Україні з середини 1990-х рр. на основі нових методологічних підходів та комплексу джерел висвітлюються питання взаємодії українського козацтва та Гетьманщини і Православної та Унійної церков, ролі козацтва у відновленні православної ієрархії 1620 р., роль релігійного фактора в Українській національній революції XVII ст. [59; 62; 63; 64; 65; 67; 81].

Отже, можемо констатувати, що проблема моделі державно-церковних відносин Унійної Церкви з Гетьманською державою у XVII ст. вже викликала інтерес дослідників, тому на сьогодні наявна деяка історіографічна база проблеми. Однак порушена проблема ще потребує додаткових наукових студій.

1.2. Джерельна база дослідження

Основу джерельної бази періоду Української національної революції XVII ст. складають так звані «козацькі літописи» [13], серед яких передусім виділяються три основних – «Літопис Самовидця» [5], «Літопис Самійла Величка» [7] та «Літопис» Григорія Грабянки [4], що дозволяють історикам реконструювати основні сюжети історичних подій. Водночас детальне їх вивчення дозволяє дослідникам виділити релігійні мотиви національної революції на основі окремих фактів про становище церков, участь ієрархії та духовенства в суспільно-політичних процесах. Так, наприклад, український діаспорний історик А.-Г. Великий здійснив вибірку з опублікованого у 1971 р. «Літопису Самовидця» усіх цитат стосовно церковної історії [55, с. 9-16].

Окремі джерела з історії Української національної революції XVII ст. опубліковані, зокрема, у загально-хрестоматійних збірниках документів і матеріалів, що дозволяють висвітлити основні події цього часу, провести періодизацію, розкрити роль головних історичних персоналій. Так, у збірнику документів і матеріалів «Історія України від найдавніших часів до сьогодення» під редакцією А. Коцура і Н. Терес, крім коротких, але ґрунтовних історичних

нарисів про відповідну епоху, також вміщено, зокрема, «Артикули Берестейської унії» 1595 р., булла папи Климента VIII «Magnus Dominus» 23 грудня 1595 р., документи Берестейських унійного і православного соборів 1596 р., тексти Зборівського договору 1649 р., Білоцерківського договору 1651 р., проект Гадяцької унії 1659 р. [3, с. 109-120, 150-154, 219-222, 224-226, 231]. У збірнику «Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби» за редакцією Т. Гошко, опубліковано, зокрема, окремий розділ «Церква та духовенство» [11, с. 427-494].

Особливої уваги дослідників заслуговує публікація тематичної серії збірників «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.» під редакцією Ю. Мицика [2].

Важливе значення для дослідників мають археографічні публікації такого виду історичних джерел, як універсали українських гетьманів Б. Хмельницького [9], Івана Виговського та їх наступників [10].

Для дослідження процесів становлення Унійної церкви важливими є публікації окремих джерел, здійснені під редакцією М. Довбищенка у започаткованій серії «Архів Української Церкви» [6].

Не менш важливими для вивчення інституційної історії Унійної церкви є опубліковані Іг. Скочилясом реєстри протоколів генеральних візитацій Львівсько-Галицько-Камянецької унійної єпархії у започаткованій серії «Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть» [8], які служать своєрідним «дороговказом» для дослідників у пошуку та опрацюванні історичних джерел.

Окремої уваги майбутніх дослідників заслуговують документи архіву Києво-Печерської лаври, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Київ [1], що потенційно дозволять майбутнім дослідникам розкрити складні сторінки історії Унійної Церкви, відносини унійних ієрархів з місцевим духовенством, яке залишалось православним.

Таким чином, джерельна база для дослідження проблеми відносин Унійної церкви та Гетьманської держави в епоху Української національної революції XVII ст. є достатньо репрезентативною.

РОЗДІЛ 2

УНІЙНА ЦЕРКВА В ПЕРШИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДОБИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648–1657 рр.)

Перший період Української національної революції (1648–1657 рр.) став черговим переломним етапом у розвитку Унійної церкви, яка інституційно сформувалась на основі Київської митрополії внаслідок прийняття Берестейської унії 1596 р. і поступово зміцнювалася на тлі міжконфесійної православно-католицько-уніатської полеміки 1590-х – 1620-х рр., відновлення ієрархії Православної церкви 1620 р. та спроб відновлення церковної єдності «Русі з Руссю» у 1620-х – 1640-х рр. Унійна церква в цей період, кінця XVI – початку XVII ст., стала своєрідним каталізатором суспільних процесів, викликаючи часто спротив чи нерозуміння як з боку православної шляхти і магнатів, так і з боку частини римо-католицького духовенства.

Зважаючи на цю особливу роль Унійної церкви у житті українського народу, варто детальніше проаналізувати специфіку її становлення та взаємодію з іншим «історичним актором» – українським козацтвом, яке поступово з кінця XV до середини XVII ст. сформувалося в межах Речі Посполитої в окрему потужну соціальну верству, котра в процесі боротьби за свої привілеї та вольності згодом, врешті, спромоглося сформувати власну державу – Гетьманщину.

2.1. Унійна церква і козацтво: становлення і розвиток моделі взаємовідносин до початку революції 1648 р.

У середині XVI ст. українські (руські) землі опинилися в складі двох державних утворень – Великого князівства Литовського і Корони Польської, які на основі Люблінської унії 1569 р. сформували єдину державу – Річ Посполиту. Ця подія, очевидно, відіграла важливу роль у формуванні національно-культурної ідентичності українського народу, адже, як відзначає Н. Яковенко, «Люблінська

унія, зліквідувавши міждержавний кордон, дала поштовх до розмивання бар'єру відчуженості між галичанами, з одного боку, та волинцями й киянами – з другого. Побутові ж передумови для цього створював... спалах князівської активності. Саме в останній чверті XVI ст. при дворах волинських можновладців рвучко множиться число дрібної шляхти з Галицької Русі. Освіченіша, ініціативніша й мобільніша від бояр Волині та Київщини, галицька шляхта нарівні зі своїми польськими колегами стає правою рукою вельможних патронів, отримуючи з часом за їхньою протекцією поважні становища та маєтки.... Долання взаємовідчуженості окремих регіонів Русі-України завдяки фізичному перемішуванню населення стало однією з передумов виокремлення з православної маси Речі Посполитої – білорусів та українців – усвідомлюваної української спільноти, яка невдовзі почне називати себе «старожитним народом руським Володимирового кореня»...» [81, с. 205, 206]. Щоправда, як справедливо зауважують В. Смолій і В. Степанков, «інкорпорувавши українські землі до складу своєї держави, польська політична еліта зробила все можливе, щоб запобігти розвиткові національної самосвідомості в українських князів, магнатів і шляхти, а відтак – зародженню в їхніх колах державної ідеї. Так, вона відмовилася від юридичного визнання панівного стану українського суспільства як «народу руського» (в тогочасному уявленні саме і тільки шляхта становила «народ політичний»)» [47, с. 205, 206].

Поряд з «асиміляційними» процесами в Речі Посполитій упродовж XVI ст. поступово змінюється достатньо строката соціальна структура українського (руського) народу, до якого, крім давніх магнатсько-князівських родів, середньої та дрібної шляхти як нащадків боярських родів, парафіяльного духовенства, міщан і посполитих, додається нова верства – козацтво. Власне козацтво поступово трансформувалося із різних соціальних верств, передусім дрібної шляхти та селянства, часто за підтримки королівської адміністрації, репрезентованої магнатськими родами, яка старалася забезпечити захист східного кордону Речі Посполитої, а також як реакція на «закріпачення» селянства у формі руху «уходників», набуваючи внутрішньої диференціації на «козаків-вояків» і

«козаків-промисловиків», або ж, за іншою типологією, на реєстрове городове і низове запорізьке козацтво [41, с. 35-44].

Духовно-культурною основою українського народу в XVI ст. залишалася християнська віра, репрезентована, однак, не тільки Православною церквою, але й Римо-католицькою церквою та протестантизмом. Крім того, епохальною подією цього століття стало укладення Берестейської унії 1596 р., що привело інституційного формування Унійної (З'єднаної з Римом) церкви. На думку В. Смолія і В. Степанкова, «Люблінська унія опосередковано вплинула на визрівання й розвиток процесів, які призвели до Берестейської унії православної та католицької церков у 1596 р.», адже наявна в той час у Речі Посполитій свобода віросповідання сприяла поширенню реформаційних рухів та протестантизму, впливала на розвиток Католицької та Православної церков [47, с. 25]. З цього приводу дослідниця Н. Яковенко зазначає, що «розмаїття конфесійних течій викликало у 1550-1560-х рр. рух, який тяжів до утворення Польської Церкви, що на екуменічних засадах об'єднала би католиків і протестантів під зверхністю папи (глава тогочасної Католицької Церкви в Польщі, примас Якуб Уханський, навіть бачив у цій спільноті місце для православних)... Ці плани не було зреалізовано, однак сама активізація релігійного життя сприяла порозумінню різновірців, найважливішим наслідком чого став акт Варшавської конфедерації 1573 р., яким католики й протестанти взаємно гарантували збереження релігійного миру й невживання зброї для розв'язання міжконфесійних конфліктів. Цей пункт Варшавської конфедерації ввійшов і до вже згаданих *Pacta Conventa*, себто зобов'язань, які брав на себе під присягою кожний новообраний король» [81, с. 222]. Саме тому вибраний на елекційному сеймі король Речі Посполитої після складення присяги в сеймі на основі укладених «*Pacta Conventa*», виступав своєрідним гарантом релігійних прав усього населення, а відтак мусив відігравати роль арбітра в міжконфесійних суперечках.

Очевидно, існування різних християнських конфесій сприяло внутрішній диференціації українського (руського) народу в Речі Посполитій за релігійною ознакою. Зважаючи на те, що релігійний світогляд у той час був одним із

визначальних чинників соціальної активності, то стає очевидним, що міжконфесійні суперечності та боротьба суттєво впливали як на становище й «стратегію поведінки» різних верств українського народу, так і на внутрішньополітичну ситуацію в Речі Посполитій. Однак, слід підкреслити, деякий час міжконфесійне протистояння не було абсолютним антагонізмом, адже упродовж другої половини XVI ст. сформувалася практика частих релігійних конверсій, тобто зміни віросповідання, в тому числі й кількарізний перехід від однієї до іншої конфесії, внаслідок чого до 1648 р., як відзначив дослідник Г. Літвін, існували окремі магнатські та шляхетські роди, які цілком належали до однієї з конфесій (католики, кальвіністи, православні, уніати) або й до декількох конфесій одночасно [детальніше див.: 36, с. 121-123, 138-140, 183-225]. На думку Н. Яковенко, «релігійні конверсії православних магнатів не були ані «зрадою», ані чимось винятковим: вони цілком суголосні загальній конфесійній ситуації у тогочасній польсько-литовській державі. Ортодоксальне православ'я руських князів у середині – другій половині XVI ст., резонуючи (так само, як і ортодоксальне католицизм) в унісон із конфесійною «модю» аристократичних верхів, спершу витіснялося протестантськими «новинками», а після наступу зміцненого потридентськими реформами католицизму поверталось в обійми ортодоксального віровчення. Прокатолицька позиція королівського двору, довкола якого так чи інакше оберталися інтереси магнатських кланів, визначила напрям релігійних уподобань як учорашніх протестантів, так і вчорашніх православних...» [81, с. 223]. Лише згодом, наприкінці XVI ст. міжконфесійний конфлікт, пов'язаний із укладенням Берестейської унії 1596 р., став реальною загрозою розколу українського (руського) суспільства та «збурення спокою» в цілій Речі Посполитій.

У другій половині XVI ст. Православна церква, користуючись певною свободою віросповідання в Речі Посполитій, переживала внутрішню кризу, причинами якої, на думку багатьох дослідників, стали право патронату, або «надання хлібів духовних» від короля, магнатів і шляхти на духовні пости єпископів, архімандритів і священників, що спричинило безлад в церковній

організації, а також, як наслідок, зростання кількості малоосвіченого та деморалізованого духовенства, що, у свою чергу, сприяло релігійним конверсіям різних верств населення, зокрема до протестантизму та Римо-католицької церкви, зростанню ролі православних церковних братств, які прагнули контролювати ієрархію [порівн.: 47, с. 25-26; 81, с. 215-216; 58, с. 42, 43, 45-46]. Цілком очевидним і зрозумілим став пошук світськими патронами та ієрархами Православної церкви шляхів виходу із кризового стану, одним із яких став проект «універсальної унії», згодом трансформований і реалізований у вужчому вимірі «регіональної» Берестейської унії.

Обговорення ідеї унії розпочалося на початку 1580-х рр., зокрема, з ініціативи папського легата Антоніо Поссевіно та папського нунція у Варшаві Альберто Болоньєтто, котрі у 1583–1584 рр. провели ряд розмов із «некоронованим королем Русі» князем Костянтином Острозьким і князем Юрієм Слуцьким. У результаті вдалося досягнути певного успіху, адже 1585 р. князь Костянтин Острозький у листі до папи написав: «...Нічого гарячіше не бажаю, як єдності віри й згоди усіх християн, і якби справа вимагала за таке велике добро віддати життя, я б не завагався...» [47, с. 28; 81, с. 213-214]. Однак надалі переговорам про унію перешкодив конфлікт навколо календарної реформи папи Григорія XIII, запровадженої в Речі Посполитій королівським універсалом 5 (15) жовтня 1582 р., але не прийнятої Православною церквою, а також втрата інтересу до унії на деякий час з боку Риму. [81, с. 214]. Згодом, у 1585–1586 рр., єзуїти Петро Скарга та Бенедикт Гербст у своїх творах обґрунтують «римо-католицьку модель унії», пропонуючи православним відкинути «помилки греків», прийняти католицький Символ віри та визнати зверхність Папи, при цьому зберігаючи східний обряд і власну мову богослужіння. Цей проект суттєво відрізнявся від ідеї «універсальної унії», яку поділяв князь Костянтин Острозький, наполягаючи на потребі порозуміння проекту унії з східними патріархами, московським царем і молдавським господарем. Тим часом у 1590 р. чотири ієрархи Київської митрополії на синоді в Бересті підписали лист, у якому заявляли про готовність визнати зверхність папи за умови збереження

традиційного церковного устрою та східного чину богослужіння [81, с. 214-216; 47, с. 28].

На наступному етапі обговорення унії 1591–1595 рр. владики Іпатій Потій та Кирило Терлецький, ігноруючи позицію князя К. Острозького, розробили умови унії, відомі як «Торчинські артикули», підписані на синоді митрополитом Михайлом Рагозою та сімома владиками, і вже в лютому 1595 р. передали їх папському нунцію Маласпіні у Варшаві до Риму, а також князеві Костянтину Острозькому. Нунцій Маласпіна провів необхідні консультації, король Сигізмунд III гарантував пільги унійному духовенству, і було вирішено, що І. Потій і К. Терлецький мають поїхати до Риму завершити акт укладення унії. Тим часом патрон Руської церкви князь К. Острозький сприйняв різко негативно умови унії, вимагаючи їх обговорення на соборі за участю духовенства і шляхти, і в своєму «Оповіщенні» від 25 липня 1595 р. закликав «православну Русь» стати на «захист благочестя» та надіслав свого уповноваженого на з'їзд протестантів із закликом до опору королеві як порушникові міжконфесійного порозуміння на основі «*Pacta Conventa*». У вересні 1595 р. владики І. Потій та К. Терлецький вирушили до Риму, де 23 грудня 1595 р. відбувся акт прийняття Київської митрополії до союзу з Апостольським Престолом і папа Климент VIII підписав буллу «Великий Господь» («*Magnus Dominus*») [81, с. 216-218]. Дослідники В. Смолій і В. Степанков наполягають на тому, що І. Потій та К. Терлецький у Римі «капітулювали», погодившись на нові умови унії, тому відомості про її прийняття «збурили все українське суспільство» [47, с. 29-31].

Перше публічне обговорення проблеми унії відбулося на сеймі у Варшаві в березні 1596 р., де православні послы вимагали від короля змістити з єпископських кафедр І. Потія і К. Терлецького, а після відмови заявили, що не визнають ні унії, ні церковних ієрархів, які уклали її без згоди мирян [81, с. 219]. Відтак, остаточне рішення про прийняття умов унії мав прийняти собор Київської митрополії, скликаний митрополитом за згодою короля на 16 вересня 1596 р. До цього собору прихильники та противники унії, як влучно зауважила Н. Яковенко, «готувалися не як до екуменічної акції, а як до вирішальної сутички» [81, с. 219].

С. Плохій вважає, що «Берестейська унія 1596 року «пробудила» українське суспільство, яке годі перебувало в стані інтелектуальної стагнації...» [41, с. 29].

Не вдаючись в детальний аналіз перебігу собору [детальніше див.: 21, с. 303-309], відзначимо, що фактично відбулося два окремих собори: перший під проводом митрополита Михайла Рогози схвалив акт унії, тим часом православний собор, ініційований князем К. Острозьким, засудив унію та закликав до боротьби проти неї. Врешті, 15 грудня 1596 р. король Сигізмунд III своїм універсалом затвердив рішення Берестейського собору про схвалення унії, яке відтоді стало обов'язковим до виконання [81, с. 219-220]. Відтак, правовий статус церкви у Речі Посполитій, який раніше регламентували ще привілеї короля Сигізмунда Августа 1563 і 1568 рр., після Берестейської унії 1596 р. майже не змінився, адже, як відзначив дослідник Г. Літвін, «королівський універсал від 15 грудня 1596 р., що затверджував унію, визнавав, щоправда, відступників від неї особами, які позбулися свого сану та церковних бенефіцій (про що йтиметься далі), але це стосувалося лише ієрархів, щодо яких діяло монарше «право подавання». Свободи віровизнання православних цей акт також не порушував... Тож виникла цікава ситуація. Монарх визнавав законною лише унійну ієрархію, але було незрозуміло, на чому ґрунтується релігійна свобода уніатів. Вони не користувалися привілеями, які стосувалися католиків, скажімо, входженням єпископів до сенату та податковим імунітетом духовних осіб. Не виникло й жодного нового спільного привілею. Тож треба припустити таке: вважалося, що уніати неначе перебрали на себе права, які доти належали православним...» [36, с. 169].

У контексті процесів укладення Берестейської унії 1590-х рр. вперше виникає питання про відношення козацтва до Православної та Унійної церков. Вже Н. Яковенко свого часу, аналізуючи події навколо обговорення унії, відзначила, що «певною загадкою для істориків залишається спалах козацького повстання під проводом Северина Наливайка й Мартина Шаули, який припав на вересень 1595 – червень 1596 р. і зосереджувався у нетрадиційних для козацької активності місцевостях – на Волині та Білорусі. Сучасники, зокрема, впевнено

твердили, що за репресивними діями повстанців проти оточення луцького владики Кирила Терлецького стоїть князь Василь-Костянтин Острозький» [81, с. 219]. Відтак, цю проблему розв'язав діаспорний дослідник С. Плохій, даючи ґрунтовну, базовану на джерелах, відповідь на питання: «Наскільки важливим був релігійний елемент у перших козацьких повстаннях під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка, що прокотилися Україною наприкінці XVI століття?» [41, с. 140].

Враховуючи давній історіографічний міф про релігійну мотивацію козацького повстання під проводом Криштофа Косинського у 1591–1593 рр., що виник на основі «Історії Русів» анонімного автора XIX ст. та був спростований М. Грушевським, дослідник С. Плохій підкреслює, що «ані національно-культурний, ані релігійний елементи не були й, очевидно, не могли бути поважними факторами в цьому повстанні, оскільки релігійна орієнтація козащини, через її строкатий склад і відрив від організованих форм суспільного життя на волості була досить невизначеною та туманною», а далі подає як додатковий аргумент факт чіткого «розрізнення між козацтвом і Руссю у справах традиції та культури» у написаній на замовлення князів Острозьких поемі Симона Пекаліда (Шимона Пекальського) «Про Острозьку війну під П'яткою проти низовців», в якій інтереси козацтва були далекими «від життєвих інтересів та прагнень ширшого руського суспільства» [41, с. 140-141].

Тим часом під час наступного козацького повстання 1594–1596 рр. під проводом Северина Наливайка вперше козацтво було залучено до суспільної боротьби з релігійною мотивацією. С. Плохій підкреслює, що залучення козаків «відбулося досить швидко внаслідок двох важливих обставин: тісного зв'язку ватажка повстання Северина Наливайка з оточенням князя Костянтина Острозького та надзвичайного масштабу повстання, яке охопило не тільки степове українське прикордоння, але й глибинні райони України та Білорусі». У ході повстання загони С. Наливайка здійснили у 1595–1596 рр. кілька нападів на маєтності прихильників унії луцького старости Олександра Семашка і луцького владики Кирила Терлецького, його братів Кирила та Яроша Терлецьких,

очевидно, на замовлення князя Костянтина Острозького, який намагався «примусити Терлецького відступити від унії». За зізнаннями самого Наливайка під час його ув'язнення, на Волинь він прибув на запрошення Костянтина Острозького, який закликав його допомогти в релігійній справі. Наливайко, зокрема, розповів, що під час перебування козаків у Молдавії Острозький відрядив до нього посланця, «ознаймуючи, що король гвалт в релігії руській чинити хоче і, питаючи його, чи не хотів би панові воєводі [Костянтину Острозькому] допомогти і при ньому залишитися». На думку С. Плохія, напади козаків на маєтності братів Терлецьких і Семашка «були досить маргінальними епізодами масштабного козацького повстання», а відтак засвідчують, що «козаки були радше зняряддям, ніж самостійним чинником у релігійній боротьбі 1595–1596 років та не мали власної релігійної програми» [41, с. 142-143].

Попри випадковість та епізодичність релігійного фактору в перших козацьких повстаннях, все ж таки він справив вплив на його сучасників та пізнішу історіографію. Так, невдовзі після укладення Берестейської унії 1596 р. митрополит Іпатій Потій назвав своїх опонентів з віленського православного братства «наливайковою ордою», пов'язуючи їх з іменами братів – священника Дем'яна та ватажка повстанців Северина. Згодом, як підкреслює С. Плохій, «зневажливий термін «наливайківці» почали вживати щодо всіх православних, пов'язуючи цілком лояльні до Польсько-Литовської держави шляхетські та міщанські православні кола з антидержавною «ребелією» і, отже, компрометуючи цілу православну опозицію в Речі Посполитій» [41, с. 144].

Чергове залучення козацтва до релігійної боротьби відбулося у 1610 р., коли козаки подали до київського гродського суду свою першу протестацію на захист православ'я у зв'язку із зусиллями митрополита Іпатія Потія щодо утвердження в Києві. Безпосереднім поштовхом до загострення релігійного конфлікту в Києві стали дії намісника Іпатія Потія, о. Антонія Грековича, якого унійний митрополит відрядив до Києва в січні 1610 р. для переведення на унію київського духовенства. Тому о. А. Грекович закликав на спільну Літургію до кафедрального Софійського собору в неділю православ'я все місцеве духовенство, яке, однак,

відмовилося прийти і намовили мирян, поширюючи чутки, що всіх присутніх будуть хрестити на «лядську віру», а відтак козаки погрожували всім бажаючим відвідати Богослужіння й особисто Грековичу. Крім того, як засвідчив у своєму листі до київського підвоєводи, православного Михайла Мишки-Хилоневського у травні 1610 р. козацький гетьман Григорій Тискиневич, він дав дозвіл «здибавши, як пса убити» Грековича, якщо той не припинить переслідувати православних, і невдовзі на унійного священика один козак вчинив невдалий замах [41, с. 145-146; порівн.: 46, с. 129-139; 6, с. 292-296]. Врешті, 1618 р. козаки таки вбили о. А. Грековича за спробу перебрати Михайлівський монастир, втопивши його в Дніпрі біля Видубицького монастиря. Відтак, убивство Грековича 1618 р. було тільки однією ланкою в довгому ланцюгу актів насильства, що почалися з невдалого замаху на Потія у Вільні 1609 р., замаху на Грековича 1610 р. та завершилися вбивством полоцького уніятського архієпископа Йосафата Кунцевича 1623 р. Як визнають сучасні дослідники, «перед загрозою наступу підтримуваної урядом унії, православні, як слабша сторона, раз по раз вдавалися до насильства...» [41, с. 148; порівн.: 67, с. 50-51].

Обґрунтовуючи тезу про закономірний характер союзу козаків із православ'ям, С. Плохій відзначив, що «питання, по якій саме стороні стати, якщо й існувало в козацьких головах, то було радше теоретичним, ніж практичним. Як нова соціальна верства, козацтво виборювало свої права в опозиції до державної влади й могло розраховувати на розуміння та підтримку тільки з боку опозиційної урядові та гнаної ним церкви. Уніяти, з їхньою повною залежністю від уряду та лояльністю до нього, на цю роль абсолютно не надавалися та, що не менш важливо, навряд чи на неї погодилися б. Важливим чинником у виборі козацтва було те, що саме рідні козацтву «креси» стали на початку XVII століття притулком для витісненого з Галичини православного духівництва. Дві опозиційні групи зійшлися разом та знайшли прихисток від уряду у віддаленому від головних центрів польської влади Придніпров'ї» [41, с. 146].

Київські події 1610 р., як відзначив С. Плохій, є «найдавнішим знаним виявом свідомого втручання козащини в релігійну боротьбу в Україні та

показником їхньої орієнтації в цій боротьбі», а також були «не ізольованим епізодом, а частиною ширшої практики участі козаччини в релігійному житті в цілому та в релігійному конфлікті зокрема» [41, с. 147]. Невдовзі, у 1610-х рр. козацтво поступово перетворюється на одного з патронів (або «ктиторів») Православної церкви. Так, у 1615 р. гетьман Петро Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до новозаснованого Київського православного братства, а в 1618 р. виступив фундаторами і патроном Трахтемирівського монастиря [41, с. 147-148].

У 1618 р. загроза військового бунту з боку козаків змусила сейм повернутися до справи заспокоєння «релігії грецької», і це було, як відзначає С. Плохій, «перше обговорення релігійної справи, спровоковане діями не шляхти чи міщанства, а саме українського козацтва» [41, с.148].

На думку С. Плохія, «головну послугу православній партії козацтво надало там, де решта традиційних прибічників «східної» церкви – князі, шляхта та міщанство – були безсилі. Козаччина забезпечила гнану церкву своєю збройною підтримкою, яка в роз'їденій князівським і шляхетським свавіллям Речі Посполитій значила не менше, ніж сеймові постанови та королівські універсали...». Ініціаторами втручання козацтва в міжцерковний конфлікт на боці «старої православної Руси» виступали заможніші прошарки козацтва [41, с. 148-149].

Підсумовуючи перший етап становлення відноси козацтва із церквою (чи, радше, двома церквами – Православною та Унійною), С. Плохій підкреслював: «Піднявши прапор захисту православ'я, козаччина торувала собі шлях до вступу в «клуб» традиційної еліти руського суспільства – князівства та шляхти, які з кінця XVI століття активно боролися проти унії. Захист православної церкви та допомога в цій справі з боку козаччини могли стати, і згодом таки стали для неї перепусткою до цього соціально ексклюзивного «клубу». Православне духовництво було не від того, щоб використати козаків у своїх інтересах, але наразі не наважувалося признатися до будь-яких зв'язків із цими толерованими, але дискредитованими в очах влади бунтівниками...» [41, с. 149-150].

Черговим рубіжним етапом відносин козацтва із Православною та Унійною церквами стали події 1620 р., коли Військо Запорозьке виступило активним учасником відновлення ієрархії Православної церкви в Україні Єрусалимським патріархом Теофаном. Слід зауважити, що у 1618 р. патріарх Теофан прибув до Московії, де висвятив на патріарха Філарета Романова, а 1620 р. прибув в Україну. Тут він спершу приймав делегації церковних братств, яким за «милостиню» роздавав грамоти про ставропігію, а згодом на прохання місцевих православних допомогти в упорядкуванні церковних справ закликав обрати собі єпископа. Оскільки в дорозі до кордону його застала звістка про поразку під Цецорою, то патріарх Теофан мусив повернутися під охороною козаків до Києва, де здійснив рукоположення нових митрополита та єпископів Православної церкви. С. Плохій навіть припускає, що, зважаючи на побоювання патріарха здійснювати висвяту, гетьман П. Сагайдачний і козаки «вдалися до своєрідного шантажу», відтак, відновлення православної ієрархії відбулося за активної участі козацтва і братського руху [41, с. 152-155; порівн.: 67, с. 59-60]. На черговому сеймі 1620 р. гетьман П. Сагайдачний поставив вимогу королівського визнання православної ієрархії, на що була дана обіцянка «заспокоєння грецької релігії», яка, однак, не була виконана королем навіть після Хотинської битви 1621 р. [67, с. 60]. Уже перед сеймом 1623 р. під Києвом відбулася велика козацька рада, на якій козаччина підтвердила раніше задекларовану готовність боротися за ліквідацію, унії. Однак відмова сейму 1623 року позитивно розв'язати питання легалізації нової православної ієрархії, а також погіршення ставлення польської еліти до вимог православних після вбивства уніятського архиєпископа Йосафата Кунцевича сприяли поширенню в київських колах безнадії щодо перспектив православної справи [41, с. 163-164].

Спроби пошуку порозуміння «Русі з Руссю» в релігійній сфері, ініційовані унійним митрополитом Йосифом Вельямином Рутським та підтримані на сеймі 1623 р., сприяли залученню до таємних перемовин православних ієрархів – митрополита Йова Борецького та єпископа Мелетія Смотрицького, які, зокрема, висували ідею «руського патріархату». Тим часом на чергову вимогу козацьких

послів на сеймі 1626 р. визнати православну ієрархію король вирішив скликати спільний православно-унійний собор, на який, однак, православна сторона не прибула, зокрема, через погрози від козацтва [41, с. 165-167]. Так само не увінчались успіхом два собори Православної церкви в Києві 1628 і 1629 рр., на яких під тиском козацтва відмовились від спроб порозуміння. Всі ці події засвідчили, як зазначає С. Плохій, що «козацтво, яке на початку 20-х років XVII століття забезпечило висвячення нової православної ієрархії та фактичне відродження православної київської митрополії, продемонструвавши свою готовність вдатися до насильства щодо уряду та прибічників унії, тепер готове було застосувати силу й щодо немилих йому владик всередині відновленої православної церкви...» [41, с. 167-172]. Смерть митрополита Йова Борецького навесні 1631 р. дозволила козащині вповні відновити свій контроль над Київською митрополією. Попри спротив Петра Могили та інших «угодовців», козаки обрали й посадили на київську митрополію власного кандидата – єпископа Ісаю Копинського, який, однак залишався невизнаним королівською владою [41, с. 172-173; 67, с. 62].

Смерть короля Сигізмунда III (20 квітня 1632 р.), автоматично спричиняла скликання конвокаційного, елекційного та коронаційного сеймів, які дали нагоду українській козащині виразніше сформулювати свої вимоги до Речі Посполитої в релігійній та соціальної ділянці. У травні 1632 р. козаки відбули раду щодо обрання нового короля. У листі від 3 червня 1632 р. до формального голови польської держави в час безкоролів'я, примаса Яна Венжика, козаки фактично пов'язали цілу справу унії з самим лише Сигізмундом, за правління якого було створено уніятську церкву, і зажадали її ліквідації: «аби та нововиникла унія в час перед коронацією у Бозі почилого Пана знесена була, а ми і народ наш вірно зичливий цій вітчизняній державі, були заспокоєні». Крім ліквідації унії, козаки вимагали від уніятів повернути колишні православні маєтності [41, с. 174-175].

Новий король Володислав IV підписав 1 листопада 1632 р. «Пункти заспокоєння народу руського», за якими фактично легалізовано Православну церкву в Речі Посполитій, визнано право православних мати власну ієрархію

(митрополита і єпископів), визначено порядок вирішення майнових суперечок між православним і уніатами [67, с. 62-63]. На думку Г. Літвіна, «...«Пункти...» гарантували православним міщанам свободу віри та рівні права з католиками. Показово, що у цьому документі не йдеться про політичне рівноправ'я православної шляхти, що, безперечно, ніколи не підлягало сумнівам. Можна твердити, що законодавчі акти 1632–1635 рр. визначали рівні права уніатів і православних користуватися давніми, «наново роз'ясненими» привілеями Східної Церкви. Після 1635 р. конституції сеймів, скликаних Владиславом IV, трактують питання рівних прав обох Церков як самоочевидні й займаються лише суперечками про бенефіції, які впливали з різних тлумачень привілеїв» [36, с. 170].

Невдовзі, 1635 р., знову виникає ідея Київського патріархату, яку ініціював волинський воєвода князь Олександр Сангушко, який делегував до Риму свого посланця – пріора львівського домініканського монастиря Іоана Дамаскина, а король Володислав IV у 1636 р. навіть видав універсал про розгляд справи поєднання церков на наступному сеймі, проте тепер рим відмовився від проекту спільного православно-унійного собору. Врешті, у 1645 р. запропонований православним митрополитом Петром Могилою проект «універсальної унії» невдовзі знайшов підтримку Римської курії, але не був реалізований через смерть самого П. Могилы і початок повстання під проводом Богдана Хмельницького [67, с. 68-69], що переросло в Українську національну революцію.

Таким чином, наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. відносини між Унійною та Православною церквами і козацтвом поступово еволюціонували від моделі вибіркового втручання козацтва у релігійну боротьбу (в часи С. Наливайка) до моделі «захисту від наступу унії православ'я» та відновлення ієрархії (часів П. Сагайдачного), а відтак – до спроб домінування козацтва у відносинах з православ'ям з вимогою «знищення унії» (у 1623 – 1632 рр.).

2.2. Становище Унійної Церкви на першому етапі Української національної революції 1648–1651 рр.

Початок Української національної революції у 1648 р. став переломним моментом як для Речі Посполитої та українського (руського) народу, так і в розвитку двох українських церков – Православної та Унійної. Характерно, що сучасники вже з самого початку повстання Б. Хмельницького почали сприймати його як початок нової, чергової релігійної війни, яких в Європі було декілька упродовж XVI–XVII ст. На думку дослідників, така мотивація пов'язана із тим, що «релігійні мотиви домінували в політичному мисленні людей XVII ст., надаючи легітимності (законності) діям учасників Тридцятилітньої війни, освячуючи виступ Кромвеля проти королівської влади в Англії...» тощо. Відтак, за свідченнями автора «Літопису Самовидця», московських ченців і «служилих людей», що відвідали Україну, повідомлення французького посла у Варшаві графа де Брежі, публікації у французьких та англійських газетах, ставало зрозуміло, що «козаки б'ються з поляками за віру» [67, с. 70, 72; 41, с. 230]. Очевидно, що козацтво, яке починаючи з кінця XVI ст. неодноразово виступало на захист православ'я (при цьому воно спиралося на «грецьку віру» для легітимації своїх акцій), «повною мірою підняло православний прапор у роки Хмельниччини. Сталося це, однак, не без суперечностей, адже часи Сагайдачного відділялися від часів Хмельницького цілою добою Могилянства, коли провідні кола Київської митрополії не тільки розірвали союз із козаччиною, але й засуджували козацький рух, співаючи хвалу його ворогам, на зразок князя Четвертинського» [67, с. 70]. Через останню причину гасло «захисту православ'я» з'явилося у політичній програмі Б. Хмельницького дещо пізніше, після декількох військових перемог.

Головною причиною конфронтації козаччини з урядом, як свідчать перші офіційні документи – листи та універсали Богдана Хмельницького, було порушення Річчю Посполитою давніх прав та привілеїв козацького стану. Аргументація пов'язана із захистом та відновленням «давніх» свобод була так

само поширена в Європі, як і релігійні мотиви в легітимації народних та опозиційних рухів. Ідея захисту «грецької релігії» потрапляє до цих документів лише згодом – після Жовтоводської та Корсунської перемог (травень 1648 р.) й долучення до повстання представників української православної шляхти, яка до початків Хмельниччини продовжувала сеймову боротьбу на захист православ'я. Вимоги антиуніатського характеру знаходимо в документах Богдана Хмельницького ще пізніше, аж під кінець 1648 р. Але й тоді релігійний момент у програмі повстання, про що засвідчують офіційні документи, залишався на периферії. Між тим у повсякденній практиці повстання релігійний фактор відіграв надзвичайно важливу роль уже з самих перших днів Хмельниччини [67, с. 70-71; 17, с. 62].

Травневі перемоги Богдана Хмельницького на Жовтих Водах та під Корсунем стали сигналом для широкого повстання на Придніпров'ї, а наслідки Пилявецької битви (осінь 1648 р.) поширили його далеко на Правобережжя, Поділля та Волинь. Повідомлення з місць, переважно звіти урядовців і листи, свідчили про переслідування католиків та іудеїв. Фактично це був невідконтрольний гетьманові та його адміністрації процес, в основі якого лежав «порив до помсти та соціального реваншу, підсилений довгою традицією міжконфесійних конфліктів та непорозумінь» [67, с. 71; 41, с. 231].

Належність до православ'я стала за тих умов ознакою належності до руськості, а значить, до повстання, і, навпаки, тісно пов'язані в тодішній масовій свідомості етноконфесійні та соціальні ознаки (католик – поляк – пан; іудей – єврей – орендар) вказували на образ ворога. За таких умов досить було змінити конфесію, щоб розірвати цілий ланцюг. Достатньо було перейти в православ'я, щоб вважатися своїм у таборі повстанців. На початку 1649 р. Богдан Хмельницький говорив, звертаючись до польських комісарів: «Невинних забивати я не казав, але котрий до нас не хоче приставати або на нашу віру хреститися». На примусове (під тиском) хрещення євреїв у 1648–1649 рр. неодноразово нарікали тогочасні єврейські джерела, про це згадував і Самовидець. [67, с. 71; 41, с. 236-237; 58, с. 63].

Одним із найвідоміших прикладів такої релігійної конверсії, тобто переходу католиків у православ'я, є історія гетьманового кума, полковника Чигиринського полку Станіслава Кричевського. Перейшовши в православ'я, він навіть змінив своєї ім'я на Михайло. Полковник Михайло Кричевський помер під Лосєвим 1649 р. від ран, завданих йому в битві з військами литовського гетьмана Януша Радзивілла [67, с. 71; 41, с. 236-237]. Крім того, відомо, що з сочиніяництва на православ'я перейшов один з творців Гадяцької угоди 1658 р., генеральний писар за гетьманування Івана Виговського, Юрій Немирич. С. Плохій взагалі припускає, що «на православ'я переважно добровільно переходили представники руських шляхетських родин, які раніше прийняли католицизм або протестантизм», однак поки змушений констатувати, що «ми дуже мало знаємо про первинний релігійний склад середнього прошарку козацької старшини часів Хмельниччини» [41, с. 237].

Найскрутніше доводилося при зустрічі з повстанцями католицьким монахам та священикам. Як свідчать пізніші скарги шляхти, монахів нерідко забивали, в той час як самих шляхтичів відпускали живими. Серед єзуїтських закладів, які зазнали нападів у перші місяці повстання, була колегія в Переяславі. Доля чорнобильських домініканців, яких повстанці вбили восени 1648 р., була типова для багатьох католицьких ченців, які потрапили до рук повстанців у перші місяці Хмельниччини. Знаючи про небезпеку ченці католицьких орденів і католицькі священики, разом зі шляхтою та рештками магнатських та урядових військ, шукали притулку в замках та інших укріплених пунктах. Однак шляхетські війська, хоч і знали про ненависть повстанців до католицького духовництва, не поспішали брати їх під свій захист. Зокрема, загони київського воєводи Януша Тишкевича, скеровані на захист Бердичева, не зробили жодних зусиль для захисту тамтешніх босих кармелітів; натомість вони наказали ченцям «забиратися геть, бо інакше вони їх потоплять». Щоб урятувати життя, католицькі духовні особи кидали церковне та монастирське майно й тікали вглиб Речі Посполитої. Головними пунктами, де збиралися втікачі, були Львів і Замостя, і є свідчення, що

єзуїти та члени інших католицьких орденів почали прибувати до Замостя вже в липні 1648 р. [41, с. 238].

Водночас, крім католицьких монастирів, під час війни, як відомо з джерел, не завжди почувалися в безпеці і православні обителі [67, с. 71]. Тому, наприклад, у липні 1648 р. Б. Хмельницький на прохання ченців православного Густинського монастиря під Прилуками написав до повстанців листа з вимогою зупинити грабунки та покарати винних. Повстанці напали на монастир, катували ченців, забили деяких монастирських донаторів і пограбували церковні коштовності. Гетьман Б. Хмельницький наказав схопити й повісити ватажків. У лютневому універсалі 1649 року до миргородського та прилуцького полковників гетьман вимагав покарати козаків, які завинили у вигнанні «духовних отців своїх» [41, с. 236]. Водночас православному солідарність порушували також в інших випадках. Так, багато православних шляхтичів, зокрема, лідер православної спільноти з-перед війни Адам Кисіль, не приєдналися до повстанців, а зберегли лояльність Речі Посполитій. До Кисіля та інших православних шляхтичів часто зверталася влада з дорученням утихомирити повстанців [41, с. 236].

Так само як повстанці вбачали потенційних ворогів у кожному, хто не був православним, так і польська влада дивилася на православних, і в першу чергу священників, як на потенційних прибічників Хмельницького. Варто зазначити, що із того і з іншого боку ці підозри та упередження не були безпідставними. Чимало православних попів брали участь у повстанні і навіть очолювали селянські загони. Про підтримку повстання православним кліром свідчив на тортурах улітку 1648 р. захоплений поляками козацький розвідник Ярема Концевич [67, с. 71-72; 41, с. 239]. За словами Концевича, «Атанасій, владика луцький, прислав Кривоносу 70 гаківниць, 2 гармати, 8 півдіжок пороху, досить олова, а грошей привезли 7 тисяч, щоб атакувати Олику та Дубно». Серед тих, хто знав про діяльність Концевича, був священник Михайлівської церкви в Лавриновому Куті (Галичина), який сказав розвідникові: «Ми ліпше обізнані, бо пишемо одне одному, і звістки сягають самого Києва...». Схоплений 31 липня 1648 року, Концевич «зізнався, що піп із Завалова писав попу з Підгайців до Старого міста, а підгаєцький

тернопільському протопопу Абрамові, посильному владики. Листи відсилають також до козаків». Серед поляків було широко відомо, що значна частина православного духовенства підтримувала Б. Хмельницького. Так, в одному з листів львівський райця Самійло Кушевич зазначав, що в листопаді 1648 р. священник із Крехова зголосився до Хмельницького, який тоді отаборився поблизу Львова, і запросив гетьмана відвідати його містечко [41, с. 239].

Сучасна історикиня С. Візер вважає, що «саме ідея необхідності оборони православної церкви від посягань чужоземної держави та інших конфесій стала важливим чинником розв'язання козацької війни на початку 1648 р. Гетьман цілеспрямовано виступав на захист православ'я, оскільки православна церква забезпечувала єдину ідеологію, що об'єднувала різні стани українського суспільства, була випробувана часом і традицією та гарантувала підтримку козацького уряду не лише з боку козаків, селян та міщан, а й православної шляхти. В той же час обґрунтування своїх дій релігійними гаслами забезпечувало козацькій старшині легітимність їхньої боротьби проти «законного монарха», тобто короля Речі Посполитої, підданими якого вони були» [17, с. 62].

Однак існують й альтернативні точки зору, адже, як підкреслюють С. Плохій та О. Крижанівський, незважаючи на важливість релігійного фактора в ході повстання, роль, яка відводилась йому в офіційних документах гетьманської адміністрації, була більше ніж другорядною. Ця стриманість проливає світло на ставлення провідної верстви всього руху – козацької старшини до тодішніх православних інституцій. Козацька верхівка, якій Київська митрополія завдячувала відновленням своєї ієрархії в 1620 р., безумовно була розчарована здебільшого антикозацьким курсом православної ієрархії часів митрополита Петра Могили. Не випадково, що протягом першого року повстання не було навіть спроби порозуміння між Хмельницьким і наступником Могили митрополитом Сильвестром Косовим. Останній покинув Київ уже після перших травневих перемог повсталых. Недоброзичливе ставлення козацьких провідників до православної ієрархії зовсім недипломатично висловив генеральний обозний Війська Запорізького Іван Чернята (Чарнота) під час зустрічі з польським

комісарами в січні 1649 р.: «І ваші ксьондзи, і наші попи – всі курвині сини» [67, с. 72]. Окрім того, як зауважив С. Плохій, «тривалий конфлікт між православною ієрархією та королівською адміністрацією залишив Хмельницького та повстанців без чіткого уявлення, як далеко можна йти в застосуванні релігійних гасел у боротьбі проти Речі Посполитої» [41, с. 240].

Історик С. Плохій простежує еволюцію пріоритетів мотивації повстання Хмельницького, підкреслюючи, що «розпочалася Хмельниччина не під релігійними, а під світськими гаслами. Якщо поглянути на кореспонденцію Богдана Хмельницького з весни-літа 1648 року, то стане очевидно, що в його спробах надати легітимність повстанню першість мали саме «світські» аргументи. Дещо умовно можна виділити три основні рівні легітимації повстання. До першого належали спроби довести правомірність захисту Хмельницьким свого майна, родини та життя від незаконних зазіхань старостинського урядника. Головним аргументом тут, зазвичай, було право шляхтича як представника свого стану захищати власне життя, свободу та майнові права. На другому рівні було право на захист давніх прав і свобод» козацького стану, зокрема, реєстрового козацтва. І тільки на третьому рівні з'являються гасла та аргументи релігійного характеру, хоча з часом саме вони набувають дедалі більшої ваги та заступають своїм значенням аргументи особистого та станового характеру» [41, с. 241].

Як свідчать перші гетьманські документи, тема захисту «грецької релігії» вперше потрапляє в поле зору Хмельницького після Жовтоводської та Корсунської перемог. В інструкції козацьким послам до Варшави, яку датовано червнем 1618 року, було записано: «Щодо нашого духівництва стародавньої грецької віри, то дуже просимо його не чіпати, і ті святі церкви, які в Любліні, Красному Ставу, Сокалі та інших містах силою були унією поневолені, при давніх вільностях залишити». Згадка ця явно перебувала в тіні інших козацьких вимог і стосувалася радше полагодження локальних міжконфесійних конфліктів, ніж була спрямована проти унії в цілому. Вперше вимога знесення унії прозвучала в листі Хмельницького до королевича Яна Казимира тільки в листопаді 1648 р. («щоб наша грецька віра залишалася недоторканою, як раніше, без унії і уніатів, і щоб

ніде ніякої унії не було»), але й тоді цю вимогу було сформульовано дуже загально, і вона залишалася в програмі повстання явно на другому плані. Ситуація відчутно змінилася тільки з початком 1649 р. після урочистого в'їзду Богдана Хмельницького до Києва [41, с. 242].

Зближення козацької верхівки та київського «постмогилянського» православ'я прийшло тільки з кінцем 1648 – початком 1649 рр. Цей процес, певною мірою зорганізований самим Хмельницьким, надав легітимації його війні з Польщею. За розпорядженням гетьмана полковник Силуян Мужилівський (син відомого православного полеміста Андрія Мужилівського) восени 1648 р. зустрів на молдавському кордоні Єрусалимського патріарха Паїсія, який направлявся до Москви за черговою «милостинею», і спровадив його до Києва. Саме Паїсій відіграв важливу роль у творенні нової православної ідеології козацького повстання, що пізніше була сприйнята самою козацькою старшиною як первісна мотивація антипольського виступу [67, с. 72-73].

Поворот у ставленні гетьмана до офіційного київського православ'я відбувся також під впливом змін у керівництві повстання. Якщо на самому початку його головною опорою Хмельницького були представник козацької старшини, то до кінця 1648 р. в керівництві повстанського табору бачимо досить значну за кількістю й потужною за своїм впливом групу православної шляхти на чолі з Іваном Виговським. Хмельницький, безперечно, потребував знань і політичного досвіду цих людей, які привнесли у визвольний рух традицію тісного союзу з православною ієрархією [67, с. 73; 41, с. 243].

Більшість дослідників сходиться на тому, що урочистий в'їзд гетьмана в Київ через Золоті Ворота і влаштований йому мешканцями міста прийом якщо й не змінив поглядів Хмельницького на подальший хід боротьби, як про це писалося в одному з тогочасних польських документів, то, в усякому разі, став ознакою перелому, що привів до виникнення якісно нових обріїв в ідеології повстання [67, с. 73].

Хмельницького при в'їзді в Київ зустрічали патріарх Паїсій, митрополит Сильвестр Косів та представники київського духовництва. Мойсеєм української

нації, що врятував свій народ із польського полону, іменували гетьмана студенти Києво-Могилянської колегії. Довгі бесіди з патріархом Паїсієм також, поза всяким сумнівом, сприяли усвідомленню Хмельницьким своєї місії у православному світі, а патріарше благословення на війну з Польщею надало бажаної легітимації його діям [67, с. 73; 41, с. 243].

Згідно з пануючими в тодішній Європі уявленнями про легітимність воєн і державних утворень, Хмельницький не мав ніяких династичних прав на управління тією територією, що опинилася під його контролем на кінець 1648 р. (навіть його шляхетське походження ставилося під сумнів). Він міг покликатися хіба що на право «військового захвату», а тому потребував конфесійної легітимації своїх дій, яка, власне, й була надана Паїсієм. У нові ідеологічні шати були одягнені й нові, більш широкі та масштабні цілі повстання. Як зауважив з цього приводу сам Хмельницький, раніше він воював тільки за свою кривду, а тепер воюватиме за православну віру, щоб визволити увесь народ руський з-під лядської неволі. Таким чином, була визначена мета війни – визволення народу руського (українців і білорусів) і обґрунтована правомірність цієї дії – захист «грецької релігії» [67, с. 73].

Документи гетьманської адміністрації дають змогу встановити, як саме загальні ідеї повстання трансформувались в русло поточної релігійної політики. Так, 26 лютого 1649 р. перед від'їздом польської делегації з Переяслава, Богдан Хмельницький вручив Адамові Киселеві текст договору про перемир'я та лист до короля Яна-Казимира і коронного канцлера Є. Оссолінського [див.: 9, с. 50-52]. Лист до короля, відомий із багатьох копій як «Пункти прохання його королівської милості Війська Запорізького», містив, окрім усього іншого, розгорнуту програму вимог гетьманської адміністрації в царині релігії. У першу чергу гостро було поставлено питання про скасування унії: «Насамперед просимо, щоби неволя, гірш турецької, якої зазнає наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована, тобто щоб як з давніх часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалася грецького закону...». Гетьман вимагав навіть знищення «назви унії»; другою вимогою було усунення з посади київського

воєводи католика Я. Тишкевича та призначення на воєводство людей з «руського народу» та «грецького закону»; по-третє, гетьман вимагав надання сенаторських місць київському воєводі, каштелянові та київському православному митрополитові; по-четверте, заборонити перебування в Києві єзуїтів [67, с. 73-74; 41, с. 243-244].

Лист Б. Хмельницького до короля від 26 лютого 1649 р., на думку О. Крижанівського, важливий передусім як документ, у якому сформульовані головні орієнтири релігійної політики повстанської адміністрації. У загальному плані вони зводилися до ліквідації унії та повернення православним церков та посіlostей, що перейшли до уніатів, призначення королем православної адміністрації в Києві, обмеження діяльності католицьких орденів в Україні. Практично гетьманською адміністрацією була успадкована програма антиуніатської боротьби православної шляхти та духівництва першої третини XVII ст. Очевидним був також вплив на цю програму київського духівництва, оскільки деякі вимоги стосувалися саме Києва [67, с. 74].

С. Візер спробувала пояснити «антиуніатську» спрямованість релігійної політики таким чином: «виходячи з політичних міркувань, гетьманський уряд намагався виключити із суспільно-політичного життя нової держави уніатську церкву. Як і більшість освічених людей свого часу, Б.Хмельницький усвідомлював, що існує єдиний Бог і що українець, ставши уніатом, не переставав бути українцем. Однак, керуючись державними інтересами, він взяв курс на ліквідацію уніатської церкви, оскільки існування двох церков у середньовічній чи ранньомодерній державі загрожувало внутрішній стабільності суспільства. В результаті уніатська церква не отримала місця в структурі Української гетьманської держави, а відтак, мусила самоусунутись від національно-політичного життя в Україні і почала шукати шляхів зближення з польським урядом» [17, с. 63].

Результати воєнної кампанії 1649 р., зокрема Зборівської битви, дали змогу повсталим ще раз висунути свої релігійні вимоги. На заключному етапі битви (7 серпня 1649 р.) гетьман передав королеві «Пункти вимог Війська

Запорозького...» [публікацію документа див.: 3, с. 219-221; 9, с. 52-56]. Цей документ налічував 18 пунктів, 11 з яких торкалися питань релігійно-національного характеру. Це передусім: ліквідація унії на території Речі Посполитої; повернення православним майна, яким заволоділи уніати; зрівняння православного духовенства в правах із католицьким; гарантії існування православних церков у Кракові, Варшаві та Любліні; заборона католицьким ченцям перебувати на території Війська Запорізького; призначення на цю територію королівських урядовців тільки православного віросповідання [67, с. 74-75; 41, с. 244].

Таким чином, програма, сформульована в Переяславі, була значно розширена під Зборовом. Важливе значення мало питання про зрівняння православного духовенства в правах із католицьким та надання православним владикам сенаторських місць. Практично це була одна з головних вимог ініціаторів унії 1596 р., реалізації якої їм так і не вдалося досягти. Тепер це питання за абсолютно нових умов висувала козацька дипломатія [67, с. 75; 41, с. 244].

У результаті переговорів Хмельницькому вдалося домогтися задоволення королем більшої частини своїх вимог, тобто тих пунктів, які стосувалися військово-політичної програми. Пункти, що стосувалися релігійно-національних вимог, були задоволені значно меншою мірою. Головне питання – про ліквідацію унії – було зняте з порядку денного й віднесене в часі до наступного сейму; для козацької дипломатії першочерговою була справа території та чисельності реєстру. Справа релігійна залежала від вирішення військово-політичної програми, оскільки, як уже показав короткий досвід українсько-польського перемир'я (з кінця 1648 р. до весни 1649 р.), виконання королівських обіцянок гарантувалося тільки на території, підконтрольній Війську Запорізькому [67, с. 75].

«Декларація ласки короля, дана на пункти прохання Війська Запорізького» (так називалася польська частина Зборівського договору) передбачала надання адміністративних посад у трьох козацьких воєводствах – Київському, Чернігівському та Брацлавському – тільки шляхтичам «грецької віри». Йшлося

також про те, що єзуїти не матимуть права на свої школи в Києві та інших містах козацького краю. Король обіцяв адати місце в сенаті Київському православному митрополитові, але без сеймового затвердження цей пункт «Декларації» мало чого був вартий [67, с. 75].

Зборівський договір 1649 р., як підкреслює С. Плохій, «приніс нові мотиви в козацьке трактування унії». З одного боку, козацька дипломатія надалі наголошувала на порушенні прав «народу руського» (третьій пункт козацьких вимог під Зборовом наполягав: «Унію, як постійну причину пригноблення руського народу ... має бути скасовано а з іншого - міркування політичного характеру змушували визнати, що принцип толерантності так само стосувався уніятів, як і православних. Заслуга в зміні козацької політики в цьому питанні належала київському воєводі Адамові Кисілю. Саме він переконав Хмельницького відкласти справу повної ліквідації унії до найближчого сейму. Природно, сейм унії не скасував. Головним аргументом Кисіля в його дискусії з козацькою старшиною була ідея загального застосування принципу релігійної толерантності: «Як ви не хочете, аби вашим сумлінням командували, то й ви не забагайте командувати». Хмельницький, принаймні тимчасово, прийняв цей аргумент Кисіля і подекуди ним послуговувався. В листі до волинської шляхти в листопаді 1650 р. він, розвиваючи ідею повернення православним церковного майна, писав: «А з їх м. панів, хто хоче і як хоче, хай вірить, ми не чужого, а свого вимагаємо». Проте зняття з порядку денного вимог про знесення унії було справою тимчасовою. Хмельницький не міг цілковито відмовитися від такого зручного аргументу в переговорах з польською стороною [41, с. 245-246].

Гетьманська адміністрація вповні перебрала від шляхетського та міщанського руху першої третини XVII століття погляд на унію не як окрему церкву чи релігійний рух, а як королівську інтригу, спрямовану на порушення «давніх прав» «грецької релігії» та «народу руського» Отже, як відзначає С. Плохій, «з початком повстання наголос перемістився зі спроб «поєднати Русь із Руссю», що було характерно для православної думки доби могилянства, на трактування унії як засобу нищення православної церкви, що відповідало

традиціям православного мислення кінця XVI – перших десятиліть XVII століття. Для Хмельницького проблеми роз'єднання Русі, судячи з усього, просто не існувало. Його Русь була практично єдиною православною. Унія нічого не означала в суто військовому аспекті, а її культурна привабливість, важлива для деяких православних інтелектуалів у 1620-х роках, дуже мало значила не тільки для козацької старшини, але й для православної шляхти, яка пройшла школу могилянства. Натомість унія стала в пригоді новій адміністрації з політичного погляду...» [41, с. 246-247].

Уже на початку Української національної революції в 1648 р. відносини між православними і уніатами, на думку С. Візер, «значно загострилися», адже «дії повстанців були однозначно спрямовані проти уніатів. Гетьманський уряд взяв курс на підтримку православної та ліквідації уніатської церков. Добре орієнтуючись у суспільно-політичній ситуації, Б. Хмельницький керувався насамперед політичними міркуваннями, а не богословськими. Вимагаючи ліквідації унії, він усвідомлював, що в державі має бути єдина ідеологія, а відтак і єдина церква» [18, с. 57].

С. Візер вважає, що гетьман Б. Хмельницький у своїй релігійній політиці враховував «досвід Речі Посполитої, що протягом всього свого існування намагалася досягти релігійної єдності, вдаючись до різноманітних по своїй природі і змісту заходів, але так і не вирішила проблему. Це стало причиною постійної нестабільності у внутрішньому житті країни та цілого ряду громадянських війн, що обумовлювало вразливість держави і на міжнародній арені. Прагнучи уникнути цих проблем, гетьман спробував виключити уніатів із суспільно-політичного життя новоствореної держави. Православна церква забезпечувала їй вироблення єдиної ідеології, яку б поділяли не лише шляхта чи козацтво, а й селянство, міщанство, духовенство, і саме ця духовна інституція набула статусу державної. Виходячи з цього, Б. Хмельницький розглядав українську православну церкву як національну церкву, що мала бути важливим атрибутом української державності, суттєвим чинником в її розбудові» [18, с. 57].

Наступний сейм, що розпочався в листопаді 1649 р., став ареною складної політичної гри козацької дипломатії, кінцевою метою якої була ратифікація Зборівського миру. Релігійне питання, незважаючи на всю свою важливість, було тільки частиною загальної програми Війська Запорізького» [67, с. 75]. Як підкреслював дослідник П. Кралюк, «у подібних договорах, які укладав Богдан Хмельницький, на першому місці стояли питання про станові привілеї козаків, а релігійні питання стояли на другому, а то й на третьому плані. Так, у декларації короля Яна Казимира Війську Запорізькому, яка була дана в серпні 1649 р. (цей документ часто називають Зборівським договором), лише у 8-му пункті говориться про «замішання унії» й про те, щоб православні вільно користувалися церковними маєтками. Передбачалося там також, що Київський митрополит має засідати в сенаті...» [32].

Справді, митрополит Сильвестр Косів брав активну участь у сеймових дискусіях. Хоча Зборівські домовленості передбачали, що питання про унію буде вирішене з С. Косовим, а самому митрополитові буде надане місце в сенаті, королівські власті намагалися не допустити прибуття Косова на сейм, а відповідний пункт Зборівської угоди про надання Київському митрополитові сенаторського крісла трактувалося так, що не ясно було, про якого саме митрополита – православного чи уніатського – йшла мова. Поведінка Косова на сеймі була суперечливою і не може оцінюватися однозначно. На думку деяких дослідників, С. Косів продемонстрував певну «поміркованість», виходячи з інтересів гетьмана та його адміністрації. Хмельницький, домігшись затвердження головних пунктів Зборівської угоди щодо козацького реєстру й території, готовий був піти на певні поступки, аби тільки сейм завершив свою роботу і договір не був розірваний. Ті поступки, що їх зробила королівська влада православним, знайшли відображення у спеціальному королівському привілеї, складеному й підписаному вже після завершення сеймових засідань. Привілей гарантував звільнення православного кліру від повинностей; визнавав права православних на Вітебсько-Мстиславську єпархію у Білорусії, Луцьку, Холмську та Перемишльську (на останню вже після смерті правлячого уніатського єпископа) –

в Україні. Православному митрополитові передавалися Жидичинська архімандрія та Лещинський монастир [67, с. 75-76].

На небажання уніатів виконувати королівський привілей Богдан Хмельницький нарікав уже в березні 1650 р. В інструкції козацькому посольству, що везло до Варшави 40-тисячний реєстр, пропонувалося наполягати на ліквідації унії. Тепер, очевидно, Хмельницький вважав, що настав час знову висунути а перший план вимоги релігійного характеру. Навесні 1650 р. до Варшави відбув і уповноважений митрополита С. Косова Климентій Старушич. Він мав інструкції для ведення переговорів із представниками королівської влади, в яких докладно перелічувались усі випадки невиконання пунктів королівського привілею. Якихось реальних результатів ці демарші Б. Хмельницького та С. Косова, як і слід було сподіватися, не дали. Так само нічим скінчилися спроби козацьких послів домогтися скасування унії на сеймі кінця 1650 р. Справа йшла до нової війни і тільки успіх чи, навпаки, невдача в ній – тобто результати військових дій – могли реально вплинути на становище обох українсько-білоруських церков – православної та уніатської» [67, с. 76].

С.Візер зазначає, що «пам'ятаючи про міжконфесійне протистояння в першій половині XVII ст., гетьманський уряд розумів, що вміло запропонована ідея боротьби проти унії завжди буде популярною серед населення. Відтак, гасло боротьби за православну віру було присутнє протягом всього періоду війни. Навіть тоді, коли православна церква знаходилась під захистом нової держави, воно знову і знову піднімалось. Представляючи боротьбу за права українців як боротьбу за православну віру, Б. Хмельницький однозначно визначав позицію уніатського духовенства, яке не отримало місця в структурі нової держави і було змушене шукати його в Речі Посполитій. Отож, виглядає цілком логічно, що уніати не підтримали державотворчих ідей козацтва і перейшли на бік польської держави. Вони молилися за перемоги польського війська і, зокрема, чудотворна ікона холмської Богоматері напередодні Берестейської битви була виставлена в польському таборі» [18, с. 57].

Воєнна кампанія 1651 р. скінчилася прикрою для української державності невдачею під Берестечком та укладенням не вигідного Білоцерківського миру. В ході кампанії козацькі війська змушені були залишити Київ – столицю православної митрополії, і київське духівництво на чолі з митрополитом зустрічало нового (щоправда ненадовго) господаря литовського полого гетьмана Януша Радзивілла [67, с. 76-77].

Наслідки воєнної кампанії 1651 р., звичайно, не могли не вплинути на ставлення вищої православної ієрархії до гетьманської влади. Здача Києва засвідчила, що орієнтація митрополита на козащину може бути небезпечною для церкви, тим більше, що навіть за умов Зборівського миру Хмельницький міг контролювати лише частину Київської митрополії. Тим часом, за умовами Білоцерківського договору Хмельницький таки утримав Київ за собою. Що ж до території, чисельності війська, то Білоцерківський мир був значним відступом української державності назад порівняно зі Зборівськими домовленостями. В галузі релігійній практично скасовувалися всі поступки, зроблені православним на сеймі 1649–1650 рр. [67, с. 77]. П. Кралюк підкреслює, що «приблизно так само питання релігії (на останньому місці. – І.С.) трактувалися і в Білоцерківському договорі, укладеному Гетьманом та урядовцями Речі Посполитої в 1651 р. Там лише декларувалося, що «релігія грецька» «має бути утримана в давніх вольностях, згідно давніх прав» [32].

До початку 1654 р., тобто до Переяслава, відповідно до розвитку воєнних дій на українсько-польському фронті, гетьманська дипломатія кілька разів намагалася висувати вимоги релігійно-національного характеру, але ці кроки не мали якихось серйозних наслідків, оскільки переговори були лише відносно короткими передишками в ході запеклої воєнної боротьби й мали на меті головним чином виграти час, щоб краще підготуватися до нової кампанії. Формальний вступ в українсько-польську війну Московської держави вніс свої корективи в становище й політику Київської православної митрополії [67, с. 77; порівн.: 41, с. 248].

Варто ще раз детальніше проаналізувати питання про становище Унійної (з'єднаної) церкви у перші два роки Національно-визвольної війни. Дослідник О. Крижанівський вважає, що «ситуація, що склалася на українських територіях напередодні 1648 р., була в цілому сприятливою для уніатської церкви й обіцяла непогані перспективи щодо позитивного вирішення справи «універсальної унії»». В Конгрегації пропаганди віри нарешті погодилися на скликання спільного уніатсько-православного собору для вирішення питання про об'єднання двох церков. Справу «універсальної унії» з енергією неофіта підтримав і новий папський нунцій у Варшаві Джованні ді Торрес. Враховуючи давню православно-уніатську ворожнечу та взаємну упередженість, він навіть пропонував безпосередньо укласти унію між Римом і православними, а не прилучати останніх до вже існуючої уніатської церкви. Великі надії ініціатори унії поклали на призначений королем Владиславом IV з'їзд православних, що мав відбутися у Варшаві 15 липня 1648 р. Це стосувалося й Конгрегації пропаганди віри. Але почалося повстання Хмельницького. Визвольна війна досить швидко набула національного, антипольського характеру. Особливо загострилося питання боротьби за «руську» – православно віру. Тому для церкви компромісної уніатської, яка шукала «modus vivendi» для «руської нації» в умовах панування Речі Посполитої, вже не знаходилося місця в державотворчих планах нової української еліти. Більше того, ця церква, що спиралась на підтримку королівської влади, сприймалася однозначно вороже в тодішньому надзвичайно поляризованому суспільстві [67, с. 77-78].

Радикально змінилась ситуація й навколо питання «універсальної унії». Це було цілком очевидно кожному, хто перебував на початку повстання у Варшаві, хоча нунцій Торрес і не хотів полишати, здавалось, таку близьку до реалізації ідею. У серпні 1648 р. він писав до Риму, що на елекційний сейм, призначений на 6 жовтня, мали прибути два митрополити – уніатський і православний – для остаточного полагодження справи. Очевидно, зустріч не відбулася. У листопаді Торрес зустрівся з новим королем, обраним замість померлого Владислава IV, Яном-Казимиром. Останній ухилився від конкретної відповіді щодо

«універсальної унії», зауваживши, що це питання пов'язане з козаками. Очікуваних компромісу і порозуміння досягти не вдалося, незважаючи на зусилля Риму та польського короля [67, с. 78].

Гетьманська адміністрація на рубежі 1648–1649 рр. практично повністю перебрала православну програму боротьби з унією і навіть загострила та радикалізувала її відповідно до умов воєнного стану. Однак рівень протиунійних настроїв серед керівників повстання та його рядових учасників значно різнився. Теза про поширення антиунійних настроїв серед широкого загалу повстанців у роки Хмельниччини не підтверджується тогочасними джерелами, а висновки подібного роду, на думку О. Крижанівського, здебільшого базуються на подіях Коліївщини, що своєрідно відбилась в сучасній суспільній свідомості завдяки «Гайдамакам» Т. Шевченка [67, с. 78].

В дійсності між релігійними настроями провідників повстання та широких народних мас була відчутна різниця. Якщо в програмних документах старшини головним противником виступали уніати, то дії козацтва та селянської маси засвідчують, що такими вони вважали католиків та іудеїв. Останні дві конфесійні категорії цілком природно трансформувались в категорії національні та соціальні за такою схемою: католик – поляк – шляхтич (пан); іудей – єврей – орендар. Щодо уніатів, то подібної трансформації, очевидно не відбулося. Боротьба з унією на буденному рівні зводилася до захоплення православними священиками уніатських церков і маєтностей, що відбувалися за підтримки козаків. Характерний у цьому відношенні випадок стався з пізнішим Холмським єпископом Яковом Сушею, який був викинутий зі свого монастиря «через паркан». Перед уніатами, очевидно, навіть більше, ніж перед католиками та іудеями, були відкриті двері переходу в православ'я, чим, на думку О. Крижанівського, багато хто з них скористався [67, с. 78-79].

Щодо політичного наступу козащини на права унії та вимог її знищення, то єдиним союзником, на якого уніатам доводилося покладатися, була королівська влада. Це був могутній, але часом ненадійний союзник. Після Зборівської битви позиція правлячих кіл Речі Посполитої щодо унії нагадувала ситуацію перед

Хотинською битвою 1621 р. Під тиском козаччини Варшава була готова пожертвувати унією, аби досягти бажаного компромісу в державі. У вересні 1649 р., тобто вже після підписання Зборівського договору і ще до початку сейму, примас Польщі Мацей Лубенський звернувся до Риму з проханням дозволити певну поступку «схизматикам», але відповідь курії була негативною [67, с. 79].

На сеймі 1649–1650 рр. папський нунцій Джованні ді Торрес доклав чимало зусиль, щоб активізувати католицьку партію. Тиск Риму на короля а правлячі кола Речі Посполитої дав свої наслідки. Питання про ліквідацію унії було зняте з порядку денного сейму і виринуло знову з усією гостротою в українсько-польських відносинах уже після смерті Хмельницького – під час Гадяцьких переговорів 1658–1659 рр. [67, с. 79].

Провідники унії розуміли, що майбутнє їхньої церкви залежить передусім від підтримки Риму та ласки Варшави й тому демонстрували свою відданість як курії, так і королівській владі. В цьому відношенні досить характерним є приклад з Яковом Сушею, який разом з іншим уніатським духівництвом прибув з іконою Холмської Божої Матері в табір короля під Берестечком і благословляв польські війська на битву з козаками [67, с. 79].

Вже під Зборовом практично визначилася реальна програма гетьманської адміністрації щодо унії: вимоги ліквідації унії вживалися час від часу як тактична зброя переговорів із королівською владою, реально ж гетьман, а також православна ієрархія добивалися передачі маєтностей православної митрополії. Розрахунок був, очевидно, на те, що з втратою церков уніати самі повернуться до православ'я [67, с. 79].

С. Візер підкреслює, що «вимога ліквідації унії стає однією з найвагоміших козирних карт, яку козацькі політики вміло розігрували, щоб тиснути на польський уряд. Тобто існування української уніатської конфесії було принесено в жертву політичним комбінаціям. Вже на першому етапі війни Б. Хмельницький поряд із козацькими вимогами постійно піднімав питання про ліквідацію унії та передачу всіх прав і привілеїв уніатів, а також храмів та маєтностей православної церкви» [18, с. 57].

Так, серед вимог в інструкції козацьким послам на сейм, складеній у другій половині листопада 1649 р., декларувалося положення про захист православної церкви та повернення їй храмів, що захопили уніати. Документ не обумовлював конкретні храми, тому мова могли йти про будь-які церкви та маєтності, отримані уніатами з моменту створення їх церкви. В такому разі це був курс на повне знищення унії в Україні». Однак, на думку С. Візер, «інколи релігійним мотивам надавалось перебільшеного значення і політики часів Б. Хмельницького часто використовували вимогу скасувати унію і для тиску на польський уряд, і також щоб компенсувати значні політичні втрати» [18, с. 58].

С. Візер підкреслює один парадокс: «Характерно, що гетьманський уряд виступав категорично проти унії, але в той же час толерантно ставився до католиків, що визнали владу Української держави. Так, гетьман обіцяв католикам, що переходили на бік української держави, не перешкоджати їх віросповіданню. В пунктах, відісланих на розгляд короля, що були вироблені взимку 1649 р. під час переговорів у Переяславі, зазначалось: «Щоб імені унії не було, тільки римський і грецький закони...». Статті Зборівської та Білоцерківської угод свідчать, що в українській армії були шляхтичі-католики. При цьому вони не обов'язково переходили в православ'я. джерела не фіксують цього ні щодо Антона Головацького, ні щодо Хмелецького, ні врешті-решт навіть Морозенка-Мрозовського. Взагалі, офіційний обряд перехрещування не проводився. Очевидно, в ставленні до уніатів спрацьовував принцип, вироблений ще на початку XVII ст., коли козацтво одним фронтом із православним духовенством виступало проти уніатської церкви. Це було зрозуміло для пересічного громадянина козацької держави і відповідало позиції гетьманської адміністрації, що взяла курс на побудову сильної держави з єдиною об'єднуючою різні верстви населення церквою» [18, с. 57-58].

С. Візер вказує, що «за свідченням джерел, одночасно зі складенням вище вказаної інструкції в одній з приватних розмов з митрополитом С. Косовим гетьман заявив: «Більше ж ми не хочемо бути тяжкими для уніатів. Хай вони вірують, як хотять...». Як освічена людина і непересічна особистість свого часу,

Б. Хмельницький усвідомлював, що є єдиний Бог і єдина християнська віра, а тому у відношенні до уніатської церкви керувався насамперед політичними міркуваннями державного діяча» [18, с. 58].

Мова йшла про Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства, в яких уніатських парафій було дуже мало, а враховуючи те, що ця територія була епіцентром діяльності українських військ, то можна припустити, що осередки уніатства в цих воєводствах взагалі були знищені. Тобто, вимога ліквідації унії на теренах Української держави, як підкреслює С. Візер, носила суто декларативний характер. Однак, домагання українців, що були сформульовані в так званій Зборівській угоді і вже підписаній поляками, викликали запеклий опір на загально польському сеймі в грудні 1649 – січні 1650 рр., що відмовлявся ратифікувати договір. Папський нунцій заявив, що таких привілеїв не мала навіть католицька церква в жодній з католицьких країн. На сеймі був присутній також уніатський митрополит А. Селява, але він не проявив будь-якої активності, щоб захистити свою митрополію. 15 жовтня 1649 р. папа Інокентій X надіслав лист до Яна-Казимира, закликаючи його не допустити знищення уніатської церкви а теренах України. відтак, після розгляду в парламенті релігійні проблеми знову залишилися невирішеними» [18, с. 58].

12 січня 1650 р. сейм в основному підтвердив умови Зборівського договору. Того ж дня Ян-Казимир видав привілей митрополиту С. Косову, в якому відкидалися вимоги скасування унії та проголошувалася рівноправність православних і уніатів. Холмська єпархія, яка на той час була вакантна, повинна була отримати православного єпископа, а Перемишльська єпархія по смерті уніатського єпископа А. Крупецького мала відійти до православних. В управління Київської уніатської митрополії передавалися Жидичинська архимандрія та Ліщинський монастир. Самовільно захоплений уніатами Перегинськ мав бути повернутий Львівській православної єпархії» [18, с. 58].

У надзвичайно складній для уніатської церкви ситуації часів Хмельниччини Рим доклав чимало зусиль, щоб урятувати унію. В цьому напрямі діяли нунцій Джованні ді Торрес і його наступник Петро Відоні. Унію врятувало, очевидно, те,

що на відміну від подій 1620–1621 рр., коли виникали сумніви щодо її доцільності не тільки у Варшаві, але й у Римі, в роки Хмельниччини Рим однозначно виступив на її захист [67, с. 80].

Папство намагалося підтримати Річ Посполиту й на міжнародній арені, щоб полегшити їй таким чином боротьбу з козаччиною. Торес навіть узяв на себе певні посередницькі функції у проведенні переговорів Венеціанської республіки з гетьманською адміністрацією в 1650 р. Метою переговорів було включення Хмельницького в антиосманську боротьбу на боці Венеції, що мало б ослабити сили козаччини в боротьбі з Польщею. Послом до Хмельницького став співробітник папської нунціатури у Варшаві Альберто Віміна [67, с. 81].

Певні кроки були зроблені папською дипломатією також для поліпшення польсько-габсбурзьких відносин. Але ці заходи, так само, як і місія Віміна, не дали бажаних результатів. Із вступом Росії у війну 1654 р. папська дипломатія продовжувала вже традиційну практику тиску на правлячі кола Речі Посполитої з метою збереження уніатської церкви. Папський нунцій навіть домігся від короля, щоб той звернувся до царя Олексія Михайловича з приводу полагодження релігійних відносин під час війни, але в цілому королівська влада мала досить обмежені можливості для впливу на тогочасну релігійну ситуацію» [67, с. 81].

Отож, як підкреслює С. Візер, «завдяки позиції Риму та деяких впливових посадових осіб Речі Посполитої уніатській церкві вдалося відстояти право на існування. Проте вона понесла великі втрати. На жаль, уніатські ієрархи і на цьому сеймі, і в наступних подіях не виявили будь-якої активності. Вирішальну роль в захисті їх церкви відіграли папський нунцій і литовські канцлер Станіслав Радзівіл та під канцлер Лев Сапега. Митрополит А. Селява взагалі не вирізнявся дієвістю. Єпископи теж вели себе досить пасивно. Напевно, це було обумовлено тим, що вони фактично були оголошені ворогами держави, на території якої мали парафії, і в разі активності були б просто знищені фізично. Водночас, вже Зборівський трактат засвідчив, що польський уряд готовий поступитись інтересами греко-католицької церкви заради врегулювання політичних проблем». Однак, на думку С. Візер, «можливо б уніатська церква зуміла віднайти своє місце

в структурі гетьманської держави, якби її ієрархи, наслідуючи своїх попередників, були більш вмілими та досвідченішими політиками і дипломатами» [18, с. 59].

Уніатська церква втрачала свої маєтності, оскільки, на думку С. Візер, «опинилась в опозиції до нової влади». Православне духовенство вдало користувалось цим, щоб зміцнити матеріальне становище своєї церкви. Так, наприклад, управляючий Кременецькою уніатською єпархією Флавіан Дубницький скаржився, що в 1648 р. жидичинський архімандрит Олександр Мокосій-Денисенко, напавши разом з козаками на м. Кременець, захопив всі уніатські церкви і призначив в них православних священників [18, с. 59].

Після Зборівської угоди релігійні вимоги поступово виходять на перший план. Це була ще одна спроба гетьманського уряду зняти наростаючу напругу в суспільстві, викликану невдоволенням Зборівським рішеннями, шляхом загострення уваги на конфесійних проблемах. В березні 1650 р. гетьман через козацьке посольство передав королю лист із пропозицією скасувати унію шляхом поступового заміщення вакантних посад православним кліром. Аналогічну діяльність розгорнув і митрополит православної церкви. Відомо про посольство ігумена Видубицького Михайлівського монастиря Климентія Старушича (чи Старушевича) до Яна-Казимира. Через свого посла митрополит скаржився на недотримання умов Зборівського договору, утиски православних владик в Перемишльській та Холмській єпархіях. Так, уніатський єпископ Атанасій Крупецький не пускав на Перемишльську кафедру православного єпископа Вінницького, на Волині уніати чинили опір Луцькому православному єпископу Чаплизі. Митрополит пропонував королю розглянути декларацію широких прав автономії української православної церкви та ліквідації уніатської церкви. Напевно, С. Косів розумів нездійсненність цих вимог. Скоріш за все це був дипломатичний маневр. Як і слід було передбачити, ця петиція навіть не розглядалася [18, с. 59].

Внаслідок поразки українців під Берестечком Холмська єпархія з кафедрою, монастирями, церквами в Холмі поверталась уніатам, але залишався і православний адміністратор цієї єпархії Д. Балабан. В 1652 р. єпископом цієї

єпархії став василіянин Яків Суша, що розгорнув досить активну діяльність. Зокрема він відмовився підкорятись православному адміністратору, надсилав православному духовенству листи з погрозами. Після королівського привілею С. Косову 1650 р. частина міщан єпископії залишалась вірною унії і надавала притулок духовенству, що було позбавлене церков. Більшість же віруючих не поспішала повертатись до уніатської церкви, чекаючи на те, як будуть далі розгортатись події [18, с. 59].

С. Візер зазначає, що «для вірних уніатської церкви холмських, пінських, вільненських парафій у часи Національно-визвольної війни були характерними часті переходи з унії в православ'я і навпаки. Очевидно, коли виникала загроза з боку козаків, вони переходили до православної церкви, а коли козацьке військо відходило – повертались в уніатство. Для більшості людей, що заглиблювались в основи своєї віри, відмінності між двома церквами здавались зовсім незначними і не були визначальними. Загрозу для унії становили лише ті, хто був переконаний, що це тільки засіб, щоб латинізувати церкву. Більше того, селяни, що належали уніатському духовенству і, напевно, теж були уніатами, також оголошували себе козаками і брали участь у військових діях. Так, Катерина Дуніна-Вольська, яка була дружиною князя Д. Вишневецького, скаржилась, що микулинські, п'ятиденські, вересковецькі і хрипалінські селяни єпископа Й. Баковецького розорили с. Дуднікове та пограбували її майно. На Яна Добринського, що повертався з Ковеля в своє с. Радовичі, здійснили напад священик Євфимій, вїйт і біляшевські селяни, які належали тому ж єпископові. Добринського та його слуг побили й пограбували, керуючись тим, що вони є поляками» [18, с. 60].

Після поразки під Берестечком і укладення Білоцерківського договору 1651 р. вимога про ліквідацію унії, на думку С. Візер, «фактично втратила свою актуальність і поступово почала зніматись з порядку денного». В листі від 19(29) січня 1652 р. до депутатів польського сейму Б. Хмельницький просив вирішити питання про затвердження прав Війська Запорозького та православної церкви, наголошуючи лише на передачі православним якнайбільшої кількості єпархій та

церковних маєтностей. В результаті позиції уніатської митрополії дещо стабілізувались» [18, с. 60].

С. Візер зазначає, що «Переяславські рішення 1654 р. означали остаточне витіснення уніатської митрополії з Лівобережної України та унеможливили порозуміння між двома українськими церквами. Поки вони перебували в складі Речі Посполитої, завжди існувала можливість і певне коло прихильників налагодження діалогу між ними. Відомо, що ще в серпні 1648 р. відбувались спільні наради з метою поєднати «Русь із Руссю»...» [18, с. 60]. С. Сенік стверджує, що існували думки про зустріч двох митрополитів у Варшаві під час засідань сейму взимку 1649–1650 рр. В Російській державі з її ортодоксальним православ'ям, повністю підпорядкованим деспотичній владі, ідея про взаємопорозуміння між православним і уніатами взагалі втрачала сенс, оскільки виключалась навіть можливість існування неправославної конфесії» [18, с. 60].

З цього приводу Т. Пшеничний також підкреслює, що «особливо відчутним для Унійної Церкви стали події у Переяславі у березні 1654 р., які заздалегідь накреслили шлях цієї церкви. Воєнні дії 1655 р. між Річчю Посполитою і Росією, у яких російські війська перебрали важелі боротьби, поставили перед загрозою уніатську церкву у Білорусі. На той час, це була одна із стратегічно важливих територій цієї церковної інституції, оскільки на ній знаходилася велика кількість василіанських монастирів та парафіяльних церков. Таким чином, ситуація, що склалася, вказувала на відсутність позитивного розуміння уніатської церкви у політичних трансформаціях. Головно навпаки, він став одним із мотивів подальшого загострення стосунків між православним та уніатським середовищем, яке наприкінці XVII ст., набуло нових політичних рис» [43, с. 47-48].

РОЗДІЛ 3

УНІЙНА ЦЕРКВА І ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА НА ДРУГОМУ ЕТАПІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1657–1676 рр.)

Другий етап Української національної революції, датований 1657–1676 рр., позначений подіями внутрішніх старшинських міжусобиць, що поєднувалися із зовнішньополітичним втручанням Московського князівства, Речі Посполитої та Османської імперії. Цей період також характеризується деяким зростанням ролі релігійно-церковного чинника в суспільно-політичних процесах.

3.1. Унійна церква у 1657–1659 рр. Проект Гадяцького договору

За наступників Б.Хмельницького вплив вищого духовенства на суспільно-політичні процеси значно посилювався. В своїй діяльності церковні діячі керувалися прагненням відстояти українську державу як вирішального чинника існування української православної церкви. Однак, при цьому діяли неорганізовано, без єдиної політичної програми дій. На сьогоднішній час більшість вчених підкреслюють надзвичайно високий рівень участі православного духовенства у владних відносинах в період 1657–1685 рр., що дає можливість говорити про тимчасове світсько-церковне двовладдя в Гетьманщині. Відомі випадки, коли вищі ієрархи церкви нарівні з гетьманами впливали на визначення політичного курсу держави, духовенство вирішувало важливі політичні справи, мало стосунки безпосередньо з іноземними урядами, а старшина покійно йшла за владиками [17, с. 63]. Тим часом Унійна Церква, перетворившись на заручницю політичної ситуації, опинилася у кризовому становищі. Але й геополітична ситуація, яку диктували російські царі, на думку Т. Пшеничного, «поставила у ганебне ставище й Православну Церкву». Тобто все вказувало на відверту експансію російського чинника. Його прояви мали потужний вплив на церковне життя в гетьманській державі, яка, де-факто, опинилася в центрі боротьби. Відсутність конструктивного

діалогу між київськими православними єпископами та козацькою політичною елітою не давали змоги витворити національний консолідований прошарок у церковному середовищі. В таких умовах почала проявляти себе Унійна церква та її духовенство, окрім якого було нікому це робити [26, с. 91; 43, с. 48].

Прихід до влади Івана Виговського в 1657 р. практично співпав із обранням нового Київського митрополита. 13 квітня 1657 р. помер Київський митрополит Сильвестр Косів. Тоді ще живий Богдан Хмельницький призначив без погодження з Москвою місцеблюстителем митрополичої кафедри Чернігівського єпископа Лазаря Барановича й наказав готувати вибори нового митрополита на 15 серпня 1657 р. Цих виборів він уже не діждався [32].

Роль митрополита Київського в системі відносин на землях тогочасної України була значною. Духовенство, яке становило окремий стан, володіло не лише чималими матеріальними цінностями, а й (що важливо!) мало сакральний авторитет і могло суттєво впливати на різні верстви населення. Якщо Гетьманат був ніби мілітарною силою Русі-України (принаймні він на це претендував), то Київська митрополія була духовною силою. І те, хто буде київським митрополитом, у чиєму підпорядкуванні він перебуватиме, Константинополя чи Москви, багато значило для гетьмана [32].

18 жовтня 1657 р., уже після смерті Богдана Хмельницького, коли влада в Гетьманській державі перейшла в руки Івана Виговського, в Києві відбулися вибори митрополита. Київський воєвода відмовився бути присутнім на них, мотивуючи це тим, що не було відповідного царського указу. Оскільки жодній кандидатурі не віддали переваги, вибори перенесли на грудень. Вже в грудні 1657 р. Київським митрополитом при сприянні гетьмана І. Виговського обрали Діонісія (чернече ім'я – Іларіон) Балабана (? – 1663), який займав кафедру Луцького православного єпископа. Новообраний митрополит відмовився «бити чолом» цареві й Московському патріарху, залишаючись у підпорядкуванні Константинопольського патріарха. Це не могло не привести його до конфлікту з московською владою. Тому Діонісій Балабан покинув Київ, де знаходилися московські війська та їхній воєвода, й подався до гетьманської столиці Чигирина

[32]. Тісні відносини між обома лідерами світського і релігійного середовища створили у суспільстві «давноочікувану спілку між світською та духовною владою в козацькій державі» [43, с. 48]. В умовах зростаючого тиску з боку Московського патріархату й російського уряду митрополит Д. Балабан все більше схилився до співробітництва з польським королем [17, с. 63].

Концентрація влади в руках Виговського не могла тішити Москву. Тим паче, що гетьман зумів зосередити в своїх руках не лише владу військову, а й отримав можливість через протегованого ним митрополита Київського впливати на Церкву. Москва спровокувала повстання на Лівобережжі проти І. Виговського, а потім почалася війна між Гетьманатом і Московією. У цій ситуації Іван Виговський пішов на розрив із Москвою і почав налагоджувати стосунки з урядовими колами Речі Посполитої. Результатом цього став укладений 16 вересня 1658 р. в Гадячі договір [32].

Гадяцький договір 16 вересня 1658 р., що був укладений між Гетьманатом, який у той час очолював Іван Виговський, та Річчю Посполитою, є добре відомим [див., наприклад: 3, с. 231]. Однак дослідники звертають переважно увагу на те, що в цьому договорі прописувалося створення Руського князівства, але не звертають увагу на його релігійну складову [32; 67, с. 86-91].

Увага до релігійних питань у Гадяцькому договорі, на думку П. Кралюка, мала декілька причин: «По-перше, один із головних авторів цього договору Іван Виговський був близьким до православних церковних середовищ. Його батько служив у митрополита Петра Могили. Сам він, імовірно, отримав освіту в Київській братській школі. Все це обумовлювало його інтерес до релігійних питань. По-друге, Іван Виговський та його оточення, які були зорієнтовані на творення державних інституцій, розуміли важливість релігійного чинника. Церква була одним із головних елементів структури тогочасних держав. По-третє, Іван Виговський з допомогою Православної Церкви хотів укріпити своє політичне становище» [32].

На першому місці в договорі стояло питання про Православну Церкву, її статус, права церковних єрархів. Про це в документі говориться дуже розлого:

«Віра грецька стародавня, як така, з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, щоб залишалася при своїх перевагах та вільнім уживанні, доки мова руського народу сягає в усіх містах, містечках, селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військових трибуналах, не тільки в церквах, але публічно в процесіях, в навіданні хворих зі святою євхаристією, у похованні мертвих і в усьому так, як вільно й публічно вживає свого набоженства римська віра. Тій же вірі грецькій надається воля відновлення церков, законів (маються на увазі чернечі ордени – П.К.), монастирів нових і обновлення та поправи старих» [32].

Далі передбачалося, що не повинно бути ніякої протекції «вірі, котра є супротивна вірі грецькій православної, котра роздор примножує поміж римським та старогрецьким законом». У цьому випадку малася на увазі Унійна церква. Представники цієї «віри», згідно з текстом договору, не повинні засновувати церков, монастирів, різних фундацій. Фактично Унійна церква втрачала свої права [32]. Правда, порівняно з першим варіантом Гадяцького договору, питання про унію подавалося в компромісному вигляді. Українська сторона взагалі вимагала ліквідації унії. Принаймні такі вимоги зустрічаються в документах Богдана Хмельницького. Подібна вимога ставилася спочатку, коли укладалася Гадяцька угода. Але за більш, аніж півстоліття існування, уніатська Церква, підтримувана владою Речі Посполитої, як така відбулася. Вона мала чимало прихильників, у т. ч. серед руської шляхти. Ліквідувати її за один раз було нереально. Зрештою, ця конфесійна структура користувалася підтримкою в урядових колах. Тому в цьому питанні так чи інакше доводилося йти на компроміс [32].

Вказане питання не було першорядним для козацького стану. Однак це питання було важливим для православного духовенства України. Уніатське духовенство для нього було конкурентом, забираючи в православних чимало «хлібів духовних», тобто земель та інших матеріальних благ. Виговський і його соратники, які хотіли мати підтримку православного духовенства, мусили, відповідно, вимагати ліквідації унії. Зрештою, вимога ліквідації унії стала популярною в козацькому середовищі, зокрема серед старшини. Її представники

під час переговорів щодо змін у Гадяцькому договорі вимагали, аби гетьман запевнив, щоб у «Чигирині, Переяславі, Корсуні і Білій Церкві унії не було» [32].

Згідно з Гадяцьким договором, в Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах урядники римської, тобто католицької, релігії втрачали право мати юрисдикцію над місцевим населенням. Управління в цих воєводствах мало би здійснюватися представниками православної віри. У згаданих воєводствах діяльність римо-католиків значно обмежувалася. Це мали бути терени, де би панувало православ'я. При цьому в Київському воєводстві всі урядові становища й сенаторські посади повинні були віддаватися лише православним шляхтичам, а у Чернігівському й Брацлавському воєводствах сенаторами мали бути поперемінно православні й католики. Правда, передбачалося, що всі вони повинні походити з цих воєводств і мати тут власність. Згідно з Гадяцьким договором, мали бути надані місця в сенаті не лише для Київського митрополита, а й також чотирьох руських єпископів – Луцького, Львівського, Перемиського й Холмського. Окрім того, місце в сенаті передбачалося й для одного православного єпископа із Великого князівства Литовського – єпископа Мстиславського. Правда, не передбачалося сенатського місця для єпископа Чернігівського [32].

Справа у тому, що Чернігівський єпископ Лазар Баранович дистанціювався від Київського митрополита. Цей владика, який користувався значним впливом і авторитетом у Київській митрополії, був не проти очолити Православну Церкву на українських землях, тим більше, що він після смерті Сильвестра Косова був місцеблюстителем митрополичого престолу. Однак Лазар Баранович не належав до оточення Виговського. Останній, як уже говорилося, на посаду Київського митрополита підтримав Діонісія Балабана. У такій ситуації Л. Баранович орієнтувався на Москву, вивівши свою єпархію зі складу Київської митрополії. У Чернігові Баранович утворив окремий релігійний центр. І зробити це йому загалом вдалося. У другій половині XVII ст. Чернігів став чи не найпотужнішим релігійно-культурним осередком України. Таким він залишалося до початку XVIII ст. [32].

У Гадяцькому договорі також говорилося, що в тих же землях Польського королівства й Великого князівства Литовського, де поширюється православ'я, його вірні мають користуватися свободами. Приналежність до православ'я не повинна бути перепорою для зайняття відповідних владних становищ, зокрема місць у магістраті [32].

Окрім того, передбачалося існування для православних двох академій. Одна з них мала бути в Києві й користуватися такими ж правами, як академія Краківська. Ще одну академію планувалося створити у відповідному для цього місці. Звісно, це мали бути конфесійні школи. У договорі робилося спеціальне застереження, що в цих академіях не повинно бути професорів, учителів та студентів, які належать до «сект» аріанської, кальвіністської й лютеранської. Передбачалося створення й інших культурних інституцій, які мали би православний характер: «Гімназії, тобто учительні доми, колегії, школи та друкарні, скільки їх потрібно буде, вільно стане встановлювати без перепон та вільно науки відправляти і книги друкувати всілякі і з суперечками про віру, тільки без наруги і без урази королівському маєстатові» [32].

Отже, статус Православної Церкви та її вірних прописувався в Гадяцькому договорі досить детально, адже були передбачені привілеї не тільки для православних ієрархів, кліриків, а й для православної шляхти й міщан. Робилося це, певно, не лише для того, щоб догодити православному духовенству й заручитися гетьманській владі його підтримкою. Видається, творці договору розглядали це питання в більш широкому плані. Православна Церква для них – це одна із засадничих цінностей народу руського. Про це прямо не говориться в договорі, але його творці фактично пов'язували руську, власне українську, етнічну приналежність до православної приналежності. У цьому при бажанні можна побачити відстоювання «національних інтересів». [32].

Виговський, певно, не міг не розуміти, що відстоювання в Гадяцькому договорі інтересів Православної Церкви не зможе не викликати негативної реакції з боку католицьких клерикальних кіл Польщі. Адже цей договір ставив крапку на проникнення католицизму в Україну. Окрім того, виконання його пунктів вело би

до маргіналізації, а то й усунення уніатства. Тому положення договору про привілеї для православних викликали чимало заперечень з польського боку. Саме це призвело до помітної корекції цього документу, що, своєю чергою, викликало незадоволення козацької сторони. Зрештою, польські урядовці вдалися до саботування договору, виконуючи лише його окремі пункти. В кінцевому рахунку і ця корекція, і саботаж поховали Гадяцький договір, який, здавалось би, давав Україні непоганий шанс інтегруватися до європейського світу, зберігаючи при цьому своє обличчя [32].

Обрання гетьманом Івана Виговського та новий курс його команди, яка орієнтувалася на Річ Посполиту, на думку окремих дослідників, стали для уніатів багатообіцяючими [26, с. 92-93]. Діяльність Унійної церкви в цей період пов'язана з Холмським єпископом Яковом Сушею. У ньому поєднувалися якості церковного ієрарха та кваліфікованого політика, він володів хорошими адміністративними здібностями та інтелектом. У другій половині XVII ст. за допомогою його якостей, як підкреслює М. Добищенко, було сформовано «внутрішній та зовнішній курс Унійної Церкви» [26, с. 91]. Тобто, з його рук вкотре виходила справа київських уніатських митрополитів, які, за визначенням І. Назарко, становили у тогочасних умовах «третю силу, що грала самотійну роль в боротьбі між Москвою та Польщею за гегемонію на цьому східноєвропейському просторі» [37, с. XVI]. Особливо важливим було те, що попри різноманітні матеріальні амбіції, упередження з боку уніатського духовенства, таки вдалося розпочати діалог з наддніпрянською політичною елітою [43, с. 48].

Початок дипломатичної місії єпископа Я. Суші був доволі конструктивним. До середовища козацької старшини входив його колишній учень Павло Тетеря. Саме за його допомоги і посередництва єпископ робить спроби потрапити до середовища І. Виговського. Сьогодні достатніх відомостей про цей період в історії дуже мало, а ті що існують, це не оригінальні джерела, а лише копії. Один з таких документів, а це лист-повідомлення Віленського римо-католицького єпископа Яна Завіші до апостольського нунція у Варшаві, вказує нам на відносини уніатського єпископа Я. Суші із середовищем гетьмана І. Виговського.

В одному з листів він повідомляв: «Після написаного: приємну я отримав відповідь від ясновельможного та шанованого владики Холмського, яку зараз Вашій високості висилаю. Отож, він пише до мене про Тетерю, що таємно перейшов у Любліні до Церкви уніатів; з інших джерел знаю, що деякі з козаків віддають перевагу унії, але з огляду на народ, якого проти неї підбурюють схизмати, бажають бути уніатами таємно; з часом, однак, зможуть позитивно вплинути на народ» [26, с. 93; 43, с.48]. У цьому світлі постає й головна дійова особа, з якою пов'язаний перехід православних Київщини до унії у 1658–1659 рр., це син генерального судді Самійла Зарудного. Очевидно, уніатський єпископ робив все можливе для того, щоб налагодити відносини з православними Києва [43, с. 48].

За нечіткими даними, проте найімовірніше таки восени 1658 р., єпископ Яків Суша таки розпочав переговори з козацькою старшиною про врегулювання релігійних суперечок. Зрозуміло, що велися вони в умовах конспірації, а тому їхній хід невідомий. Проте, як зазначається в історичних джерелах, вже навесні 1659 р. Холмський єпископ вважав, що у нього є достатньо підготовлений ґрунт для початку переговорів особисто з гетьманом Іваном Виговським. Так з'явився важливий документ свого часу – лист владики Якова Суші від 8 березня 1659 р. Єпископ, пропонуючи гетьману зберігати у спірних питаннях власну думку, закликає вислухати його докази на користь єдності віри й Церкви. Саме обґрунтуванню потреби в єдності Східної і Західної Церков у тій формі, в якій розуміли її уніати, й присвячено більшу частину згаданого послання. Велику увагу він приділяв історії власного народу, стверджуючи, що від часу прийняття християнства і навіть після розколу 1054 р. Русь зберігала єдність із Апостольським Престолом. Отже, унія, на думку єпископа, не є якимось нововведенням, а лише відновленням природної, колись порушеної єдності християнської Церкви [26, с. 94-95; 43, с. 48].

Варто відзначити, що у цьому повідомленні, вкотре з боку уніатських єпископів, йдеться про відсутність усвідомлення суспільством, зокрема його елітним прошарком, церковної єдності. Експансійна політика Московського

православ'я вкотре показала, для автора листа, свою руйнуючу силу у державотворчих процесах українських земель. Його ультра-державницька позиція не приймає існування церковної структури, як окремої суспільної одиниці, яка повинна бути відділена від держави, або ж тримати з нею певну дистанцію. Очевидними для уніатського владики були й різноманітні спроби підкупу, як уніатського духовенства, так і православних Київщини, зокрема козацтва, з метою побудувати «весь план по питанню воз'єднання Малоросії», оскільки «козаки не були певним елементом і москаль це бачив з висоти свого Кремля» [16, с. 41]. А це вказує на розуміння Я. Сушею єдності віри і Церкви, як обов'язкової умови для початку духовного відродження Русі українських земель. Проте лист, на який єпископ покладав особливі надії, потрапив до рук гетьмана в дуже несприятливий момент. Саме тоді спалахнула війна з Московією. Безумовно, у такій ситуації годі було чекати на вирішення релігійного питання [26, с. 95; 43, с. 48-49].

Однак раптові зміни у польсько-українській політиці призвели до іншого. Прибувши до столиці Речі Посполитої, П. Тетеря вже сам намагався підняти питання відродження діалогу між православними та уніатами. Тобто передбачалося «перезавантажити» стосунки між уніатами та православними. Однак цей оптимізм виявився марним оскільки під час роботи Сейму козацька делегація повернулася до старих вимог ліквідувати унію. Сеймова конституція з цього приводу містила таке рішення: «А щодо віри, яка є противна вірі грецькій православної і яка незгоду між римським та старогрецьким народом множить, жоден з духовного та світського, сенаторського та шляхетського станів, церков, монастирів, фундушів фундувати, засновувати та примножувати як у маєтках духовних, королівських, так і у власних дідичних, ніяким способом не може» [26, с. 96; 43, с. 49]. Отже, події, які розгорнулися у Сеймі 1659 р., поставили крапку в переговорах між Холмським унійним єпископом та козацькою старшиною про врегулювання релігійних суперечок [43, с. 49].

Тактика гетьманської адміністрації щодо позбавлення маєтностей Унійної церкви не зазнала суттєвих змін і після Переяславської ради 1654 р., і після смерті Б. Хмельницького. Так, зберігся лист про дії щодо унії майбутнього

православного митрополита Осипа Нелюбовича-Тукальського, який у 1658 р. в сані архімандрита прибув разом із козацькими військами до Пінська – осідку уніатської єпископії. Тукальський домігся, щоб уніатський архієпископ та його вікарій залишили Пінськ, а уніатським священикам поставив ультиматум – або вони зречуться унії, або втратять церковне майно. За свідченням авторки листа – уніатської ігумені Єфросинії Тризни, ця погроза справила враження, оскільки вже наступної неділі перейшли на православ'я 200 уніатських священиків. До них долучився також дехто з католиків [67, с. 79-80]. Хоча, звичайно, переходи на православ'я уніатів, католиків та іудеїв під час козацьких воєн були явищем досить масовим, однак, на думку О. Крижанівського, перебільшувати їх значення, очевидно, не варто, адже за зміни воєнно-політичної ситуації багато хто повертався до своєї первісної конфесії. Важливою у вище згаданому повідомленні ігумені Єфросинії Тризни є інформація про відносну легкість і масовість зміни конфесії та про значення фактора посідання церковного майна в православно-уніатських відносинах часів Хмельниччини» [67, с. 80].

Подібну тактику «захоплення храмів і майна» щодо уніатів вживала в 1656–1658 рр. також московська влада на захоплених білоруських територіях, а також у Вільно. Так, як випливає з наявних документів, уніатські священики там чинили набагато більший опір насадженню православ'я, аніж на теренах, зайнятих українськими військами. Відомо, наприклад, про стійке небажання полишити унію священиків у Вільно та Гродно, із Вільно їх двічі виганяв московський воєвода Шаховський. Київське і московське православ'я мало в середині XVII ст. чимало відмінностей, у тому числі й обрядового характеру: ще в 1620-х роках Московський патріарх наполягав на перехрещенні православних українців, які переходили на територію Російської держави. І в цьому контексті не дивно, що примусова православізація другої половини 1650-х рр. мала більший успіх в Україні, аніж у зайнятій переважно російськими військами Білорусі. Уніати охочіше переходили на близьке їм київське православ'я і з великим труднощами на московське [67, с. 80].

Залежність від матеріального блага українського православного середовища, як підкреслює Д. Блажейовський, робила його ще більш залежним від Москви і розбитим у середині. Майнова диференціація, яку часто породжувала церква, ще більше напружувала відносини між собою і рядовим козацтвом. «Лавра, а з нею і другі монастирі, ... та українська ієрархія і духовенство їздили до царя безперестанно, щоб їм «бідним» Москва давала поміч», на що Москва мала конкретну вимогу, у вигляді «інтересних політичних вістей» [16, с. 39]. Тобто ситуація, що настала, породила добу своєрідного «застою», яка не давала можливості швидко та конструктивно реагувати на вимоги часу, що з прискоренням розвивалися. І з цього можна говорити, що російські гроші зробили свою справу серед українського духовенства, перетворивши його в добровільного заручника царя. У 1660 р. сам Лазар Баранович просить підтримки у російського царя у справі просунення на митрополичу кафедру [16, с. 49]. Таким чином, підсумовує Т. Пшеничний, «бачимо, де-факто, самовільне бажання православного духовенства відійти під протекторат Москви» [43, с. 48].

Влітку – восени 1659 р. відбувся черговий заколот у Гетьманській державі, який призвів до падіння уряду Івана Виговського й загибелі його видатних прихильників. Цими подіями, як зазначає Т. Пшеничний, було відкрито нову епоху також в історії унії [43, с. 49].

3.2. Особливості розвитку Унійної церкви у 1659–1676 рр.

Гетьман Д. Многогрішний постійно спілкувався та радився у прийнятті важливих державних рішень з архиєпископом Л. Барановичем. Єпископ довгий час мав вагомий вплив на внутрішнє життя української православної церкви, оскільки з 1659 по 1685 рр. з невеликими перервами був місцеблюстителем митрополичого престолу на Лівобережній Україні. Саме завдяки сприянню останнього Многогрішний став гетьманом. Відомий лист гетьмана до Л. Барановича, де він згадує ті цінні поради, що дав йому владика в справах

взаємин із татарами, в справі незалежності України і добровільного підданства Москві. І.Огієнко охарактеризував владику як “владного та розумного ієрарха, хитрого дипломата”, адже він перший з українського духовенства звернувся до російського царя з проханням про підтвердження його на Чернігівській кафедрі, хоч мав відповідні грамоти від гетьмана Хмельницького та митрополита Косова. Його промосковська орієнтація була результатом власних політичних переконань, а не матеріальної зацікавленості, а курс російського уряду не завжди викликав схвалення останнього [17, с. 63].

В 1663 р. після смерті Д. Балабана з'явилась реальна можливість обрати митрополита, незалежного від Москви, що зміг би об'єднати розрізнені частини церкви на Правобережжі і Лівобережжі. За це активно виступило київське духовенство, підтримане наказним гетьманом Якимом Сомком. Проте на Чорній раді гетьманом було обрано І.Брюховецького, і ця можливість була втрачена. Вибори митрополита було відкладено і знову призначено місцеблюстителя [17, с. 63-64].

Ще складнішою була ситуація на Правобережжі, де після смерті митрополита на зібраннях духовенства в Корсуні було обрано відразу двох митрополитів – єпископів Йосипа Нелюбовича-Тукальського та Антонія Винницького. 24 листопада 1663 р. Ян Казимир затвердив на митрополичому престолі А.Винницького, за яким стояв гетьман П.Тетеря. Але під тиском козацтва та значної частини правобережного духовенства, що підтримували Й.Нелюбовича-Тукальського, 4 березня 1664 р. король був змушений затвердити і його [17, с. 64].

Співпраця Й.Нелюбовича-Тукальського з гетьманом П.Дорошенком стала найбільш яскравим прикладом взаєморозуміння та спільної діяльності двох визначних державних та церковних діячів. Тукальський став найближчим соратником гетьмана, його правою рукою, «духом котрого живе гетьман і вся Україна». Дійсно, гетьман постійно діяв в спілці з духовним владикою. В звіті єпископа Й.Шумлянського королю Яну Собеському про перебування в Чигирині 1671 р. зазначалось, що «гетьман завжди відбуває раду з митрополитом вночі або

вранці». Паралельно з політичним злетом гетьмана відбувалось і посилення позицій владики. Наприкінці 1668 р. Й. Тукальський остаточно утверджується як єдиний духовний пастир на Правобережжі. З підпорядкуванням Дорошенку Лівобережної України в 1669 р. і лівобережне духовенство визнало його своїм законним правителем. Священики Лівобережжя йшли висвячуватись до нього, митрополита підтримали такі впливові ієрархи української православної церкви як Л.Баранович, І.Гізель. В березні 1669 р. І.Гізель писав до царя, прохаючи його про дозвіл Тукальському жити в Києві [17, с. 64].

Йосип Тукальський посів гідне місце серед визначних ієрархів Православної церкви національно-державницької орієнтації. В. Липинський так змальовує митрополита: «ідеаліст, людина з великою освітою, завзятий оборонець догм і візантійської величі православ'я, а разом із тим і прихильник могилянських методів організаційної “латинізації” української православної церкви, але без польського втручання в церковні справи і ворог політичного підданства Москві; прихильник сильної, об'єднуючої гетьманської влади і ворог церковної та політичної анархії». Не останню роль зіграв митрополит у справі укладення союзницького договору Дорошенка з Туреччиною. Деякі вчені, зокрема І.Огієнко, навіть вважають, що гетьман наважився на цей крок під впливом митрополита. Підтримуючи союз із гетьманським урядом, православні ієрархи намагалися зміцнити матеріальне становище своєї церкви, відновивши традиції благодійництва українських можновладців. Під їх впливом козацькі політики вдаються до широкомасштабних майнових та земельних пожертв на користь церкви. Крім того, вони добре усвідомлювали політичний та духовний авторитет духовенства серед населення [17, с. 64-65].

В існуванні уніатської конфесії на Правобережній Україні в другій половині XVII ст. можна виділити два періоди. Продовжуючи курс Б.Хмельницького, українські політичні діячі виступали за ліквідацію уніатської митрополії. Ця вимога стає чисто політичною дефініцією, яку козацькі політики вміло обігравали, щоб тиснути на польський уряд. У свою чергу, керуючись державними інтересами, що вимагали за будь-яку ціну утримати за собою

Україну, польські королі Владислав IV та Ян-Казимир були схильні робити поступки православним за рахунок уніатів і демонстрували готовність пожертвувати уніатською церквою [17, с. 65].

Безпрецедентним явищем у попередній історії уніатської церкви стала десятилітня вакансія на митрополичий престол. Так, в 1655 р. помер митрополит Антоній Селява, вказавши своїм наступником Гавриїла Коленду. Однак король протягом десяти років не давав офіційного призначення, не бажаючи загострювати стосунки з Українською державою. В результаті уніатська церква перебувала в стані повного занепаду. Певною мірою до цього спричинила й позиція самих уніатських ієрархів, які не відзначались якоюсь дієвістю і були скоріше пасивними спостерігачами суспільно-політичних процесів, аніж їх учасниками [17, с. 65].

За нових обставин, спричинених переходом Лівобережної України до складу Російської держави після Андрусівського перемир'я 1667 р., відбулись кардинальні зміни в основних векторах політики Речі Посполитої. Прагнучи зміцнити свої позиції на Правобережній Україні, польський уряд взяв курс на широкомасштабну підтримку уніатів, всіляко сприяючи поширенню уніатства на підпорядкованій йому території. Не домігшись позитивного ставлення до своєї церкви з боку Гетьманської держави, правобережне уніатське духовенство пішло на відверте співробітництво з владними структурами Речі Посполитої. Так, король Михайло Вишневецький, а особливо король Ян Собеський, хоч і зберегли привілеї, що мала Православна церква, відверто виявляли прихильність до уніатів [17, с. 65].

Разом із тим уніатські ієрархи спрямували діяльність на активне відстоювання національних українських ознак своєї церкви, що забезпечило їм популярність серед місцевого населення, яке зневірилось в політичних ідеалах козацтва та було розчароване консервативною політикою правобережних гетьманів [17, с. 65].

Особливе піднесення в розвитку уніатської конфесії спостерігалось в часи митрополита Кипріяна Жоховського, що став достойним спадкоємцем уніатських

ієрархів першої половини XVII ст. Якщо його попередники майже півстоліття не проявляли будь-якої активності у відстоюванні позицій своєї конфесії, то новий влади́ка розвинув широку діяльність як на політичній арені Речі Посполитої, так і серед місцевого населення, зокрема серед православних. Він стверджував думку про те, що уніатська церква є захисницею української національної духовності. Натомість, православна церква починає втрачати національну самобутність і все більше стає засобом омоскалення українців [17, с. 65].

Митрополит повів вперту боротьбу проти латинізації українського обряду, справедливо вважаючи, що збереження національних ознак уніатської церкви має забезпечити підтримку конфесії місцевим населенням, яке стомилось від постійних війн, що тривали на Правобережжі протягом другої половини XVII ст. Саме під впливом уніатського ієрарха король Ян Собеський видав універсал про незмінність українського обряду. Стараннями К. Жоховського було налагоджено книговидавництво українською мовою. Як і ієрархи першої половини XVII ст., влади́ка надавав великого значення освіченості духовенства, в результаті чого в Римі було відкрито українську колегію. Завдяки активній діяльності митрополита в 1677 р. Йосип Шумлянський склав перед королем і К.Жоховським таємне ісповідання католицької віри і пообіцяв проголосити унію в своїй єпархії. Правда, він діяв таємно і оголошення унії досить довго відтягував, посилаючись на те, що необхідно підготувати духовенство та віруючих [17, с. 65-66].

У 1680 р. митрополит Кипрія́н Жоховський підготував зібрання уніатської та православної ієрархії Речі Посполитої в Любліні. Уніатську сторону представляли фактично всі ієрархи церкви і чисельна делегація василіан, а православну - львівський єпископ Йосиф Шумлянський, перемишльський єпископ Інокентій Винницький та ряд настоятелів монастирів. Хоч дискусія і не відбулася, сам факт її підготовки і зустріч двох сторін сприяли кращому порозумінню та співпраці уніатів і православних в напрямку переходу останніх до уніатської церкви. Вже в 1681 р. єпископ Інокентій Винницький, унівський архимандрит Варлаам Шептицький та овруцький архимандрит Сильвестр Торовський теж таємно перейшли в уніатство. Таким чином, наприкінці XVII ст.

на Правобережжі залишалась лише одна православна єпархія - Київська. Всі інші знаходились у віддані уніатської церкви, що значно посилювало її позиції [17, с. 66].

РОЗДІЛ 4

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ З ІСТОРІЇ ВЗАЄМОВІДНОСИН ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА УНІЙНОЇ ЦЕРКВИ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1648–1676 РР. У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ТА ГУРТКОВІЙ РОБОТІ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Сучасний стан та перспективи розвитку шкільної історичної освіти в Україні значною мірою обумовлені актуальними процесами – становлення української нації в умовах повномасштабної війни Росії проти України (з 24 лютого 2022 р.) та продовження реформ з метою інтеграції до Європейського Союзу. Саме курс на євроінтеграцію України, що набув нових темпів після Революції Гідності 2013–2014 рр. та першого етапу сучасної російсько-української війни 2014–2022 рр., сприяв започаткуванню серії знакових реформ, що заторкнули також сферу освіти і науки. Процес реформування освітньої сфери, що охопив усі її рівні – дошкільної, середньої, професійної та вищої освіти, покликаний до глибоких, сказати б революційних, змін, що мають на меті сформувати нові засади організації та змістовного наповнення освітнього процесу, взаємодії освітніх закладів із суспільством і державою, а врешті – сприяти формуванню цілісної особистості людини та громадянина України.

Однією з складових частин освітніх реформ в Україні стала реформа середньої освіти, яка, на нашу думку, потребує особливої уваги, оскільки саме на цьому рівні освіти формується базові духовно-моральні цінності, світогляд і майбутня життєва стратегія особистісного розвитку людини і громадянина [78, с. 5]. Власне тому концепція реформування середньої освіти у формі «Нової української школи» (далі – НУШ) передбачає основною метою НУШ – «виховати інноватора та громадянина, який вміє ухвалювати відповідальні рішення та дотримується прав людини». Відтак, змінюється сама «філософія освітнього процесу», адже «замість запам'ятовування фактів та понять учні набуватимуть компетентностей... Тобто формується ядро знань, на яке будуть накладатись

уміння цими знаннями користуватися, а також цінності та навички, що знадобляться випускникам української школи у професійному та приватному житті...» [77]. Отже, компетентнісний підхід до організації та змістовного наповнення освітнього процесу є базовою умовою вивчення історії України в Новій українській школі.

Серед десяти ключових компетентностей Нової української школи, формування яких, очевидно, забезпечуватиме предмет історії України, варто звернути увагу на такі як:

* соціальна та громадянська компетентності – усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі; уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; повага до закону, дотримання прав людини і підтримка соціокультурного різноманіття;

* обізнаність та самовираження у сфері культури – здатність розуміти твори мистецтва, формувати власні мистецькі смаки, самостійно виражати ідеї, досвід та почуття за допомогою мистецтва; ця компетентність передбачає глибоке розуміння власної національної ідентичності як підґрунтя відкритого ставлення та поваги до розмаїття культурного вираження інших [78, с. 12].

Про важливість громадянської компетентності в процесі вивчення історії України свідчать, зокрема, на рівні громадянського суспільства нещодавні дискусії в соціальних мережах навколо питання «потрібності / непотрібності» збереження в Національному мультипредметному тесті (НМТ) 2023 року предмету історії України. У ході цих дискусій та обговорень, незважаючи на політичні уподобання учасників, висловлювалася цікава думка про те, що за 30-літній період незалежності України саме вивчення в загальноосвітніх школах предмету історії України сприяло формуванню нового покоління українців, які сьогодні готові відстоювати її незалежність передусім на фронті новітньої російсько-української війни, а отже, виступають громадянами України, продовжують утверджувати українську націю. Крім того, в ході одного з опитувань освітян Рівного і Черкас, проведених у вересні 2023 р. співробітниками

порталу «Нова українська школа», більшість учасників погодились, що «знання історії необхідне, аби гідно будувати майбутнє незалежної України». Більше того, як підкреслила докторка історичних наук, популяризаторка української історії у світі Людмила Гриневич, «шкільна освіта повинна ґрунтуватися на підставі серйозного академічного наукового знання. Історію не можна політизувати, але її треба обережно і зважено аналізувати. Школярі мають розуміти цінність своєї держави, місця, де живуть, того, що мають» [76].

Поетапна реалізація з 2017 р. освітньої реформи Нової української школи сприятиме поступовому впровадженню компетентнісного підходу до вивчення історії України. Для цього вже розробляються та поетапно затверджуються Міністерством освіти і науки України модельні навчальні програми з історії України та громадянської освіти для учнів 5–12 класів закладів загальної середньої освіти. Так, наприклад, затверджена модельна навчальна програма з інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» для учнів 7–9 класів, окрім загальних компетентностей, подає також детальний перелік очікуваних результатів навчання (базові знання, розуміння, уміння, ставлення), приблизний зміст навчально-пізнавальної діяльності (орієнтовний перелік питань до «інтегрованих» тем) та види навчальної діяльності (форми і методи навчання), а наприкінці передбачає можливість і необхідність розробки та затвердження педагогічною радою закладу освіти деталізованої навчальної програми з предмету для кожного класу [71].

Подібні інновації реформи НУШ щодо можливостей змістовного наповнення предмету позитивно оцінили респонденти громадського опитування у вересні 2023 р. Один із педагогів так оцінив інновації: «Більшість модельних програм з історії мають інтегрований характер і передбачають автономію вчителя. У програмах містяться теми громадознавчого та правознавчого матеріалу. Тому уроки на інтегрованих курсах можуть бути подібні до дослідницької лабораторії чи дискусійного клубу, де кожний учень має змогу індивідуально чи в групі досліджувати суспільні та історичні явища і процеси, висловлювати власну позицію, ділитися власними враженнями та досвідом. Уроки-узагальнення

пропонують проводити у формі проєктів. Це люблять учні, це спонукає їх до активної діяльності й творчості» [76].

Водночас варто згадати також про інший варіант модельної навчальної програми з предмету «Історія України» для 7–9 класів, що побудований за проблемно-хронологічним підходом із врахування традиційної схеми періодизації історії України з найдавніших часів до сучасності та передбачає, окрім 11-ти ключових компетентностей, також п'ять предметних компетентностей, таких як хронологічна, просторова, інформаційна, логічна й аксіологічна [71].

Характерною рисою модельної навчальної програми з інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» є її зорієнтованість на культуроформуючу та націєтворчу функцію. Так, програма курсу структурована за такими принципами:

- * україноцентризму, який передбачає, що історія України повсякчас проступає з історії світу, а світова історія великою мірою твориться в Україні;

- * науковості, відповідно до якого зміст і очікувані результати навчання відповідають основам сучасної науки;

- * доступності, тобто врахування вікових особливостей, фізичного, психічного та інтелектуального розвитку дітей 13–15 років;

- * системності, коли історія і суспільство розглядаються як комплекси компонентів, зокрема, культурно-історичних епох, процесів (економічних, політичних, соціальних, духовних), явищ (війни, революції, народи, цивілізації), подій та ідей, на які впливають зовнішні чинники, природні й соціальні;

- * спадкоємності, пов'язаності матеріалу, що вивчається, з вивченим у пропедевтичному курсі «Вступ до історії України та громадянської освіти» у 5 класі та інтегрованого курсу «Історія України. Всесвітня історія» у 6 класі [71, с. 4].

З метою адаптації до освітнього процесу в закладі загальної середньої освіти матеріалів даної дипломної роботи на здобуття освітнього ступеня магістра, присвяченої проблемі державно-церковних відносин Унійної церкви з Гетьманською державою в XVII ст., проведемо детальніший аналіз основних результатів дослідження та методик їх використання в класно-урочній та

позакласній роботі під час вивчення предмету «Історія України» у 8-му класі закладу загальної середньої освіти.

Традиційною формою організації навчання учнів школи є класно-урочна система, що передбачає наявність двох елементів: першого – це класу, тобто групи учнів постійного складу, які мають однаковий вік і навчаються за однією програмою; другого – це уроку, тобто заняття, яке проводить учитель в школі, що має однакову тривалість, проводиться за розкладом і дозволяє виконувати навчальну програму [82, с. 152]. Існують різні класифікації типів уроку, серед яких найбільш вживаним у педагогічній практиці є поділ на чотири основних типи: 1) урок вивчення нового матеріалу; 2) повторювально-узагальнювальний урок; 3) комбінований урок; 4) урок перевірки і обліку знань. Іноді використовують більш загальну класифікацію – поділ на традиційний і нетрадиційний урок, при чому серед останніх деякі науковці налічують близько 60-ти типів уроку [82, с. 154]. Цікавою є класифікація уроків за способом їх проведення на такі типи: 1) урок-лекція; 2) урок-семінар; 3) урок-лабораторна робота; 4) урок-практична робота; 5) урок-диспут; 6) урок-конференція; 7) телеурок, 8) кіноурок; 9) урок-екскурсія [82, с. 155].

Крім традиційної класно-урочної системи, в навчальному процесі закладу загальної середньої освіти часто використовуються інші форми навчальної роботи, такі як шкільна лекція, семінар, консультація, колоквіум, залік, а також різні форми позакласної роботи – позакласне читання, реферати, диспути, ігри, конференції, створення музею, екскурсія, історичний гурток, історико-краєзнавче товариство [82, с. 169-183].

Методичною основою для аналізу можливостей використання результатів дослідження дипломної роботи у процесі організації вивчення предмету «Історія України» у 8 класі в класно-урочній навчальній роботі оберемо один із затверджених Міністерством освіти і науки України та рекомендованих до використання підручників, авторами якого є О. В. Гісем, О. О. Гісем, О. О. Мартинюк [57].

Матеріали магістерської роботи можуть бути використані, зокрема, в педагогічній практиці при розгляді окремих тем розділів «Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)», «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» та «Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.» [57, с. 254-255]. Використовуючи традиційний комбінований тип уроку, вчитель на основі матеріалів дипломної роботи може використати матеріали окремих розділів для доповнення фактографічного матеріалу, формування окремих висновків, активізації уваги учнів під час розгляду складних чи дискусійних питань. Наприклад, розглядаючи історичні факти про часті релігійні конверсії (зміну віросповідання) представників української шляхти в 1580-х – 1620-х рр., вчитель повинен підкреслити та пояснити учням внутрішню мотивацію історичних персонажів, їх серйозні світоглядні зміни, що визначали соціальну поведінку. Уникаючи надмірної глорифікації (героїзації) історичних осіб, вчитель повинен показати учням часто суперечливі сторінки їх біографій, а використовуючи психолого-історичний метод, з'ясувати вплив на їхній вибір зовнішніх чинників і внутрішніх світоглядних переконань, релігійних і морально-ціннісних установок.

Під час вивчення теми «Події 1648–1649 рр. Зборівський договір» вчителю необхідно за допомогою наочних матеріалів (портретів історичних діячів, історичних карт) розкрити основні напрямки руху козацького війська під проводом Богдана Хмельницького, проаналізувати перші успішні битви, виокремити роль окремих представників козацької старшини у воєнній кампанії. У формі роботи з документами вчитель може звернути увагу учнів на аналіз тексту Зборівського договору, а відтак запропонувати окреслити наслідки договору, їх вплив на становище Унійної Церкви [57, с. 84-91].

Розглядаючи тему «Українська козацька держава – Військо Запорозьке», вчителю варто обрати тип комбінованого уроку з використанням елементів наочних демонстрацій (історичної карти, ілюстрацій до теми в підручнику), під час якого, зокрема, необхідно показати особливості державно-церковних відносин

у Гетьманській державі, окреслити специфіку відносин гетьманської адміністрації з Православною та Унійною церквами [57, с. 91-97].

Аналізуючи історичні джерела до теми «Події 1650–1651 рр. Білоцерківський договір», варто вказати також наслідки Білоцерківського договору для регулювання статусу Унійної церкви [57, с. 97-102].

У процесі вивчення теми «Гадяцька угода. Московсько-українська війна» на уроці вчитель може запропонувати учням методом ділової гри, наприклад, змоделювати ситуацію про можливість реалізації Гадяцького договору 1659 р. та визначити його наслідки для врегулювання статусу Унійної церкви [57, с. 121-127].

Під час вивчення теми «Церковне, освітнє і мистецьке життя» доцільно застосувати таку форму навчальної роботи як шкільна лекція, що допоможе вчителю додатково проаналізувати події від укладення Берестейської унії до кінця XVIII ст. [57, с. 170-178].

Окремої уваги заслуговує організація історико-краєзнавчої роботи в закладах загальної середньої освіти [40, с. 176-180; 31, с. 92-96; 79], яка може поєднувати такі види позакласної роботи як діяльність історичного чи історико-краєзнавчого гуртка, організація та проведення екскурсій тощо. Зокрема екскурсії та подорожі, на думку Г. Яковенко, «формують не тільки громадянські компетентності, а також важливі духовно-моральні цінності», виступають «дієвим прийомом національно-патріотичного виховання» [82, с. 179].

ВИСНОВКИ

Реконструкція історичного розвитку моделі державно-церковних відносин Гетьманської держави та Унійної церкви у період Української національної революції 1648–1676 рр. повинна базуватися на критичному аналізі й синтезі сукупності історіографічних й історичних джерел.

У сучасній історіографії та навчальній літературі для закладів загальної середньої та вищої освіти продовжують використовуватися різні термінологічні визначення цієї історичної епохи, зокрема, «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.», «Козацька революція 1648–1657 років» та «Руїна (1658–1678)», однак, напевно, найбільше заслуговує на увагу термін, запропонований вітчизняними дослідниками В. Смолієм і В. Степанковим, – це «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)».

В сучасній історіографії науковий інтерес до історії християнських церков-конфесій в Україні, зокрема, періоду їх історії доби XVI–XVII ст., щороку суттєво зростає, завдяки чому формуються нові методологічні підходи до досліджень конкретної церковно-релігійної проблематики, а опубліковані результати наукових досліджень поступово входять не тільки в новітній історіографічний дискурс, але й частково відображаються в шкільних підручниках з історії України.

Основу джерельної бази періоду Української національної революції XVII ст. складають так звані «козацькі літописи». Важливе значення для дослідників мають археографічні публікації такого виду історичних джерел, як універсали українських гетьманів. У цілому, враховуючи опубліковані збірники документів, джерельна база для дослідження проблеми відносин Унійної церкви та Гетьманської держави в епоху Української національної революції XVII ст. є достатньо репрезентативною.

Перший період Української національної революції (1648–1657 рр.) став черговим переломним етапом у розвитку Унійної церкви, яка інституційно сформувалась на основі Київської митрополії внаслідок прийняття Берестейської

унії 1596 р. і поступово зміцнювалася на тлі міжконфесійної православно-католицько-уніатської полеміки 1590-х – 1620-х рр., відновлення ієрархії Православної церкви 1620 р. та спроб відновлення церковної єдності «Русі з Руссю» у 1620-х – 1640-х рр. Унійна церква в цей період, кінця XVI – початку XVII ст., стала своєрідним каталізатором суспільних процесів, викликаючи часто спротив чи нерозуміння як з боку православної шляхти і магнатів, так і з боку частини римо-католицького духовенства.

У процесі дослідження встановлено, що наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. відносини між Унійною та Православною церквами і козацтвом поступово еволюціонували від моделі вибіркового втручання козацтва у релігійну боротьбу (в часи С. Наливайка) до моделі «захисту від наступу унії православ'я» та відновлення ієрархії (часів П. Сагайдачного), а відтак – до спроб домінування козацтва у відносинах з православ'ям з вимогою «знищення унії» (у 1623 – 1632 рр.).

Уже на початку Української національної революції в 1648 р. відносини між православними і уніатами, значно загострилися, адже дії повстанців були однозначно спрямовані проти уніатів. Гетьманський уряд взяв курс на підтримку православної та ліквідації уніатської церков. Представляючи боротьбу за права українців як боротьбу за православну віру, Б. Хмельницький однозначно визначав позицію уніатського духовенства, яке не отримало місця в структурі нової держави і було змушене шукати його в Речі Посполитій.

Другий етап Української національної революції, датований 1657–1676 рр., позначений подіями внутрішніх старшинських міжусобиць, що поєднувалися із зовнішньополітичним втручанням Московського князівства, Речі Посполитої та Османської імперії. Цей період також характеризується деяким зростанням ролі релігійно-церковного чинника в суспільно-політичних процесах.

Безпрецедентним явищем у попередній історії уніатської церкви стала десятилітня вакансія на митрополичий престол. Так, в 1655 р. помер митрополит Антоній Селява, вказавши своїм наступником Гавриїла Коленду. Однак король протягом десяти років не давав офіційного призначення, не бажаючи

загострювати стосунки з Українською державою. В результаті уніатська церква перебувала в стані повного занепаду. Певною мірою до цього спричинила й позиція самих уніатських ієрархів, які не відзначались якоюсь дієвістю і були скоріше пасивними спостерігачами суспільно-політичних процесів, аніж їх учасниками.

Разом із тим уніатські ієрархи спрямували діяльність на активне відстоювання національних українських ознак своєї церкви, що забезпечило їм популярність серед місцевого населення, яке зневірилось в політичних ідеалах козацтва та було розчароване консервативною політикою правобережних гетьманів.

Особливе піднесення в розвитку уніатської конфесії спостерігалось в часи митрополита Киприяна Жоховського, що став достойним спадкоємцем уніатських ієрархів першої половини XVII ст. Якщо його попередники майже півстоліття не проявляли будь-якої активності у відстоюванні позицій своєї конфесії, то новий владику розвинув широку діяльність як на політичній арені Речі Посполитої, так і серед місцевого населення, зокрема серед православних. Він стверджував думку про те, що уніатська церква є захисницею української національної духовності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Неопубліковані матеріали

1. ЦДІАК України. Ф. 128, Києво-Печерська лавра: Предметно-тематичний показчик / Упорядник С. Р. Кагамлик. Київ, 2008. 360 с. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/files/Arkhiv_Kyyevo-Pecherskoi_lavry_predmetno-tematychnyy_pokazhchyk.pdf.

II. Опубліковані документи

2. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мицик; Редколегія: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, П. С. Сохань, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канадський інститут українських студій (Едмонтон). Київ, 2012. 680 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Mytsyk_Yurii/Dzherela_z_istorii_Natsionalno-vyzvolnoi_viiny_ukrainskoho_narodu_16481658_rr_T_1_16481649_rr/.
3. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ – Чернівці: Книги – XXI, 2008. 1100 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotsur_Anatolii/Istoriia_Ukrainy_vid_naidavnishykh_chasiv_do_sohodennia_Zbirnyk_dokumentiv_i_materialiv/.
4. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Переклад із староукр. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_grabyanka_1992/e_dzherela_grabyanka_1992.pdf.
5. Літопис Самовидця / підготував І. Дзира; редкол.: А. Д. Скаба, І. О. Гуржій, В. А. Дядиченко. Київ: Наукова думка, 1971. 176 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Nevidomyi_Avtor/Litopys_Samovydtsia_vyd1971/.
6. Пам'ятки: археографічний щорічник. Том 3: Архів Української Церкви. Випуск 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Держкомархів України, УДНДІАСД, Вищ. ін-т реліг. наук ім. св. Фоми Аквінського; упоряд. М. В. Довбищенко. Київ, 2001. 464 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Dovbyschenko_Mykhailo/Arkhiv_Ukrainskoi_Tserkvy_Vypusk_1_Dokumenty_do_istorii_unii_na_Volyni_i_Kyivschyni_kintsia_XVI_-_pe/.
7. Самійло Величко. Літопис. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>.

8. Сkochиляc Iг. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. Львів: Вид-во УКУ, 2004. ССVIII + 512 с.
9. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. Київ: Альтернативи, 1998. 383 с.+дод. (Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1 «Універсали українських гетьманів»). URL: <http://archeos.org.ua/wp-content/uploads/2013/11/Універсали-Богдана-Хмельницького.pdf>.
10. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; Наукове товариство імені Шевченка. Центральний державний історичний архів України, м. Київ; упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тнсленко; ред. кол. П. Сохань [та ін.]. Київ – Львів: НТШ, 2004. 1088 с. (Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1 «Універсали українських гетьманів»). URL: <http://archeos.org.ua/wp-content/uploads/2013/11/Універсали-українських-гетьманів-від-Івана-Виговського-до-Івана-Самойловича.pdf>.
11. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / упоряд. Т. Гошко. Львів: Вид-во УКУ, 2011. 688 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hoshko_Tetiana/Khrestomatiiia_z_istorii_Ukrainy_1_ytovsko-polskoi_doby/.

III. Енциклопедичні та довідкові видання

12. Степанков В.С. Національна революція 1648–1676. *Енциклопедія історії України*: / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мі-О. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalna_revoliutsiia (останній перегляд: 11.09.2023).
13. Мицик Ю. А. Козацькі літописи. *Енциклопедія історії України* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4: Ка-Ком URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kozacki_litopysy (останній перегляд: 08.11.2023).

IV. Монографії і статті

14. Архів Української Церкви. Серія 1. Дослідження. Випуск 1. Історія унії на Київщині 1569–1839 років / Ред. М. І. Обушний. Львів: Свічадо, 2011. 295 с.

15. Багро С., Бовгиря А., Боряк Г., Таїрова-Яковлева Т. «Літопис» Самійла Величка («Історія») – визначна історіографічна пам'ятка: до історії тексту та його вивчення. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0f273b15-9047-4c27-b223-1b00762eef7d/content>.
16. Блажейовський Д. Українські церковні унії: Константинопольська, Римська і Московська. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: б. м., 1987. 67 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/religiya/1485-blazheyovskiy-d-o-ukrayinski-tserkovni-uniyi-konstantinopolska-rimska-i-moskovska/>.
17. Візер С. Конфесійний фактор у суспільно-політичних процесах України другої половини XVII ст. *Сумська старовина*: збірник наукових праць. 2010. № 31-32. С. 62-66. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vizer_Svitlana/Konfesiinyi_faktor_u_suspilno-politychnykh_protsesakh_Ukrainy_druhoi_polovyny_KhVII_st/.
18. Візер С. Місце уніатської церкви в структурі держави Б. Хмельницького. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки. Вип. 1. 2004. С. 57-60. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/12993>.
19. Візер С. О. Позиція православних ієрархів у політичному житті України 1657 – 1685 рр. *Наукові записки: Історичні науки* / Укл. В. Й. Борисенко, Б. І. Андрусин, П. В. Дмитренко; НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ: Наук. світ, 2000. Випуск на 10-річчя кафедри історії України. С. 60-67. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/18657/Vizer.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
20. Говгера В. Організаційна структура Львівської єпархії XVIII ст. (1700-1772). Львів: Тріада плюс, 2014. 1168 с.
21. Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. 426 с.
22. Дашкевич Я. Україна на перехресті світів: релігієзнавчі й соціокультурні студії / Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Львівський музей історії релігії; Гуманітарний факультет Українського католицького університету; Упоряд. Л. Моравська, І. Скочиляс. Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Видавництво УКУ, 2016. XLVI+602 с.+8 с. іл. URL: <https://er.ucu.edu.ua/handle/1/2254>.
23. Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті: Матеріали Других «Берестейських читань» (Львів – Дніпропетровськ – Київ, 1-6 лютого 1995 р.) / Ред. Б. Гудзяк, О. Турій. Львів, 1996. X+197 с.

24. Димид М. Єпископ Київської Церкви (1589-1891). Львів: ЛБА, Інститут канонічного права, 2000. 248 с.
25. Довбищенко М. Забутий нащадок козацького гетьмана: Луцько-Острозький єпископ Йосиф Виговський (1660–1730) (спроба біографічної реконструкції). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 1 (42). С. 10-19. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.202104](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(42).2020.202104).
26. Довбищенко М. Нездійснене партнерство: Унійна Церква та Гетьманський Уряд козацької України 1657–1670 рр. *Архів Української Церкви*. Серія 1. Дослідження. Випуск 1. Історія унії на Київщині 1569 – 1839 років / Ред. М. І. Обушний. Львів: Свічадо, 2011. С. 90-102.
27. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага: Наклад Українського Вільного Університету в Празі, 1923. 221 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/2424-doroshenko-d-oglyad-ukrayinskoyi-istoriografiyi/>.
28. Зінченко А. Українське духівництво і підпорядкування Москві Київської Митрополії. *Київська старовина*. Київ, 2006. № 5 (371). С. 13–27.
29. Історія української культури у п'яти томах. Т.3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть / Гол. ред. тому В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2003. 1246 с.
30. Киричук О.С. Дослідження історії християнської Церкви в X–XVII ст. на сторінках Наукового щорічника «Історія релігій в Україні» (2010–2020). *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. 2021. Вип. 31. С. 42-58. DOI: <https://doi.org/10.33294/2523-4234-2021-31-1-42-58>.
31. Королько А. Історико-краєзнавча робота у вищій школі як складова частина популяризації вивчення історії м. Івано-Франківська. *Питання історії України*. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Чернівці: ЧНУ, 2018. Т. 20. С. 92–96. URL: <http://lib.pu.if.ua:8080/handle/123456789/6403>.
32. Кралюк П. Релігійні питання в Гадяцькому договорі 1658 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. Дата оновлення: 31.01.2018. URL: https://risu.ua/religiyni-pitannya-v-gadyackomu-dogovori-1658-r_n88985 (дата звернення: 23.09.2022).
33. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ, 1990. 408 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Krypiakevych_Ivan/Bohdan_Khmelnyskyi_vyd_1990/.
34. Кріль М. Добромільський літопис 1648–1705 рр. як історико-культурна пам'ятка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного*

- університету імені Івана Огієнка. *Історичні науки*. 2014. Том 24. С. 38-52. URL: <http://praci-history.kpnu.edu.ua/article/view/53315>.
35. Кулаковський П. Писар, шляхтич і пастир: Біографія володимирсько-берестейського єпископа Йосифа Макосія-Баковецького (1595–1654). Львів: В-во УКУ, 2019. 504 с. (Серія «Київське християнство», т. 17). URL: <http://kyiv-christ.ucu.edu.ua/books/pysar-shlyahtych-i-pastyr-biografiya-volodymyrsko-berestejskogo-ypyskopa-josyfa-mokosiya-bakovetskogo-1595-1654/>.
36. Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648) / Пер. з польськ. Лесі Лисенко. Київ: Дух і Літера, 2016. 616 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Litwin_Henryk/Z_narodu_ruskoho_Shliakhta_Kyivs_chyny_Volyni_ta_Bratslavschny_1569_1648.pdf?.
37. Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590 – 1960). Рим: Вид-во О.О. Василіан, 1962. 269 с. (Записки ЧСВВ. Серія II). URL: <https://diasporiana.org.ua/religiya/2136-nazarko-i-o-kiyivski-ta-galitski-mitropoliti-biografichni-narisi-1590-1960/>.
38. Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви. В двох томах. Т. 1 / За загальною редакцією М. Вегеша; авторський колектив: М. М. Вегеш, Н. М. Концур-Карабінович, В. В. Марчук, М. М. Палінчак; передмова В. В. Гудзя, О. М. Ситника. Ужгород, 2022. 392 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/41005>.
39. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українська Церква за час Руїни (1657–1687). Вінніпег : Українське богословське товариство, 1956. 564 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000626>.
40. Паранюк М. Національно-патріотичне виховання в контексті гурткової діяльності. *Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти: проблеми і перспективи. Збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Івано-Франківськ, 22 квітня 2021 р. / За наук. ред. М. Ю. Косила і А. З. Королько. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2022. С. 176-180. URL: <https://kiu.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/56/2023/05/materialy-zbirnyka-konferentsii-istoryko-kraieznavcha-diialnist-u-zakladakh-osvity.-2022.-na-sajt.pdf>.
41. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / Перекл. з англ. Київ: Критика, 2005. 496 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Plokhii_Serhii/Nalyvaikova_vira_kozatstvo_ta_relihiia_v_rannomodernii_Ukraini/.
42. Погорецький В. Концептуальна і світоглядна боротьба київських митрополитів Петра Могили та Ісаї Копинського в контексті відродження

- української державності. *Україна – Європа – Світ*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. С. 159-165.
43. Пшеничний Т. Міжконфесійні протиріччя і концепція екуменізму в митрополитів у другій половині XVII ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2013. Вип. 3 (116). С. 47-49. URL: <https://drive.google.com/file/d/1J5r1oqWA0UwEL0JLIqihBTC2t1SCI4OI/view?pli=1>.
44. Сковчиляс Іг. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів: Вид-во УКУ, 2010. XXIV+832 с.
45. Сковчиляс Іг. «Дар любові»: куниче (катедрастик) у Київській митрополії XIII–XVIII століть. Львів: Вид-во УКУ, 2013. 160 с. (Серія «Київське християнство та унійна традиція», серія «Монографії», т. 1). URL: <https://er.ucu.edu.ua/handle/1/1740>.
46. Сковчиляс Іг. Єпархіяльний собор Унійної Церкви в Києві 1610 року: митрополичий намісник Антоній (Грекович) супроти православного духовенства, міщан і козаків. *В орбіті християнської культури. (Матеріали наукової конференції до 1030-річчя хрещення Русі; Київ, 25–26 жовтня 2018 року)*: Наук. зб. / за ред. Іг. Сковчиляса та М. Яременка. Львів: Український католицький університет, 2020. С. 129–139. URL: <https://er.ucu.edu.ua/handle/1/3839>.
47. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. 351 с. (Серія: Україна крізь віки. Т. 7). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Smolij_Valerii/Ukrainska_natsionalna_revoliutsia_XVII_st/.
48. Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 374 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Smolij_Valerii/Fenomen_Ukrainskoj_natsionalnoi_revoliutsii_XVII_st_komparatyvni_ta_evristychni_proektsii.pdf?
49. Тимошенко Л. *Historia ecclesiastica institutionalis contemporalis* (огляд найновішої літератури з історії Київської православної і унійної митрополій ранньомодерної доби). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2014. Вип. XVII-XVIII. С. 607-620. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tymoshenko_Leonid/Historia_ecclesiastica_institutionalis_contemporalis_ohliad_nainovishoi_literatury_z_istorii_Kyivsko/.

50. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chukhlib_Taras/Hetmany_i_monarkhy_Ukrainska_derzhava_v_mizhnarodnykh_vidnosynakh_1648_-_1714_rr/.
51. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Авториз. перекл. з англ. М. Габлевич, під ред. А. Ясіновського. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 250 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Shevchenko_Ihor/Ukraine_mizh_Skhodom_i_Zakhodom/.
52. Шкрібляк М.В. Політико-правове становище православної Київської Митрополії в умовах поберестейської еклезіальної реальності. *Науковий журнал «Політикус»*. 2021. Вип. 4. С. 122-128. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-4.19>.
53. Шкрібляк М. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси: [монографія]. 2-ге вид., доп. Чернівці: Наші книги, 2016. 400 с.
54. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ: Laurus, 2012. 471 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yakovenko_Natalia/Dzerkala_identychnosti/.

V. Підручники, посібники, навчально-методичні матеріали

55. Великий А.Г. З літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Т. V: XVII ст. Рим: Видавництво ОО. Василіян, 1972. 287 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/religiya/9472-velikiy-a-z-litopisu-hristiyanskoyi-ukrayini-kn-5-xvii-st/>.
56. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: в 4-х т. Том 2: XVII ст. 2-е вид. Нью-Йорк – Київ – Бавнд Брук: УПЦ в США, 1990. 396 с.
57. Гісем О. В., Гісем О. О., Мартинюк О. О. Історія України: підручник для 8 кл. з поглибленим вивченням історії закладів загальної середньої освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2021. 256 с., іл. URL: <https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/pidruchnyky-8klas-2021/4-istoria-Ukr-8kl/Istoriia-Ukrainy-8kl-z-pohlyb-navch-Gisem-Martyniuk.pdf>.
58. Діанова Н. М. Історія релігії та Церкви в Україні в національному та європейському контекстах: навч. посібник для студентів спец. 031 «Історія та археологія» спеціалізації «Історія України у світовому контексті». Одеса:

- Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 252 с. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/15735>.
59. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с. +8 кол. мап. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Polschi_Vid_naidavnis_hykh_chasiv_do_nashykh_dniv/.
60. Ісіченко І., архієп. Історія Христової Церкви в Україні. Вид. 4-те. Харків: Акта, 2008. 697 с.
61. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища школа, 2002. 430 с.
62. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. Київ: Т-во «Знання», КОО, 1999. 735 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kolodnyi_A/Istoriia_relihiu_v_Ukraini/.
63. Історія релігії в Україні: у 10-ти тт. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. Київ, 1996-2002. Т. 4: Католицизм / За ред. П. Яроцького. Київ: Світ знань., 2001. 598 с. URL: <https://ure-online.info/iru-4-kat/>.
64. Історія України / Керівник автор. кол. Ю. Зайцев. Вид. 2-ге, зі змінами. Львів: Світ, 1998. 488 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zaitsev_Y/Istoriya_Ukrainy_vyd2/.
65. Історія України / Під заг. ред. В. А. Смолія. Київ: Альтернатива, 1997. 424 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-86248-127-3/5-86248-127-3.pdf>.
66. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotsur_Anatolii/Istoriiohrafia_istorii_Ukrainy_Kurs_leksii/.
67. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття. Київ: Либідь, 1994. 336 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Plokhii_Serhii/Istoriia_tserkvy_ta_relihiinoi_dumky_v_Ukraini_Knyha_3_Kinets_XVI_-_seredyna_XIX_stolittia/.
68. Ленчик В. Нарис історії Української Церкви. Львів: Свічадо, 2003. 600 с.
69. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви. Львів: Свічадо, 2008. 640 с.
70. Модельна навчальна програма «Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 2) для закладів загальної середньої освіти (автори: Власова Н.С., Желіба О.В., Кронгауз В.О., Секиринський Д.О., Щупак І. Я.) / Рекомендовано Міністерством освіти і науки України, наказ Міністерства освіти і науки України від 24.07.2023 № 883. 87 с.

- Міністерство освіти і науки України.* URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/Istoriya-Ukr.i.svit.7-9-intehr.kurs-variant.2-Vlasova.ta.in.13.09.2023.pdf>.
71. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Гісем О. В., Бойко В. І., Василенко Я. Л., Даниленко В. М., Мартинюк О. О., Охредько О. Е., Сирцова О. М., Тарасюк Т. Д.) / «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 27 листопада 2023 року № 1449). 51 с. *Міністерство освіти і науки України.* URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/30.11.2023/Istoriya.Ukrayiny.7-9%20kl.Hisem.ta.in.30.11.2023.pdf>.
72. Мудрий С. Нарис Історії Церкви в Україні. 4-те вид. Жовква: Місіонер, 2010. 544 с.
73. Мудрий М., Аркуша О. Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2021. 104 с. URL: <https://files.pidruchnyk.com.ua/uploads/book/8-klas-istoriya-ukr-mudryj-2021.pdf>.
74. Навчальні плани. *Івано-Франківська академія Івана Золотоустого.* URL: <http://ifaiz.edu.ua/novyny/617-navchalni-plany> (дата звернення: 28.10.2023).
75. Навчальні плани. *Кафедра історії України і методики викладання історії Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.* URL: <https://kiu.pnu.edu.ua/navchalni-plany/> (дата звернення: 28.10.2023).
76. Назарук В. Уроки історії в школі: нові навчальні програми та коментарі вчителів. *Нова українська школа.* Дата оновлення: 07.09.2023. URL: <https://nus.org.ua/articles/uroky-istoriyi-v-shkoli-novi-navchalni-programy-ta-komentari-vchyteliv/> (дата звернення: 18.11.2023).
77. Нова українська школа. *Міністерство освіти і науки України.* URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 28.11.2023).
78. Нова Українська Школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. Концепція Нової Української школи Документ пройшов громадські обговорення і ухвалений рішенням Колегії МОН 27.10.2026. 40 с. *Міністерство освіти і науки України.* URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>.

79. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник. Київ: Кондор, 2011. 338 с. URL: <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/Прокопчук%20В.С..pdf>.
80. Уроки історії в школі: нові навчальні програми та коментарі вчителів. *Нова українська школа*. Дата оновлення: 07.09.2023. URL: <https://nus.org.ua/articles/uroky-istoriyi-v-shkoli-novi-navchalni-programy-ta-komentari-vchyteliv/> (дата звернення: 18.11.2023).
81. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-ге, перероб. та розшир. Київ: Критика, 2005. 584 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yakovenko_Natalia/Narys_istorii_serednovichnoi_ta_rannomodernoi_Ukrainy/.
82. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/942225ae-467a-4e6a-9299-ed279e9b6783/content>:

VI. Автореферати дисертацій

83. Візер С. О. Роль православної та уніатської церков у національно-визвольному русі в Україні у 1596–1686 рр.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук; спеціальність 07.00.01 – історія України / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2004. 20 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vizer_Svitlana/Rol_pravoslavnoi_ta_uniatskoi_tserkov_u_natsionalno-vyzvolnomu_rusi_v_Ukraini_u_1596_-_1686_rr_avtor/.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

План-конспект уроку з історії України

Урок №

Дата:

Клас: 8

Тема уроку: Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648–1657 рр.)

Мета уроку:

Загальноосвітня мета:

- з'ясувати етапи розвитку Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648–1657 рр.);
- розкрити особливості становлення та розвитку Української державності в період революції 1648–1657 рр.
- пояснити зміст основних термінів і понять;
- удосконалювати практичні вміння учнів працювати з картами.

Розвивальна мета:

- розвивати в учнів уміння аналізувати, зіставляти, робити висновки;
- розвивати вміння застосовувати знання на практиці в нових нестандартних ситуаціях
- формувати пізнавальний інтерес у кожного учня та особисту зацікавленість самостійною дослідницькою діяльністю
- удосконалювати вміння працювати з додатковою літературою, виділяти головне, узагальнювати матеріал.

Виховна мета:

- виховувати учнів у дусі поваги до історії свого народу.
- виховувати інтерес до предмету
- виховувати любов до нашої Батьківщини
- виховувати бережливе ставлення до культурної спадщини власної країни
- виховувати повагу до цілісності України
- виховувати в учнів почуття патріотизму
- виховувати в учнів вміння працювати в парах, толерантно ставитись до думки інших та їхньої праці.

Тип уроку: Вивчення нового матеріалу

Обладнання: підручник, хрестоматія, атлас, стінні карти «Українські землі в другій половині XVI ст.», «Національно-визвольна війна українського народу (події 1648–1650 рр.)» та «Національно-визвольна війна українського народу (події 1651–1657 рр.)».

Основні дати: 1648–1676 рр. – Українська національна революція; 1648–1656 рр. – Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького; 25 січня 1648 р. = початок Національно-визвольної війни українського народу; 1649 р. – Зборівський договір; 1651 р. – Білоцерківський договір; 1653 р. – Кам'янецька угода; 1654 р. – Переяславська рада та «Березневі статті»; 1656 р. – Віленське перемир'я.

Основні терміни: Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст., Українська національна революція XVII ст., Гетьманщина, полк, сотня, Генеральна військова рада, гетьманські універсали, генеральна старшина, протекторат.

План уроку

Час	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітки
	I. Організаційний момент	Привітання з учнями, перевірка відвідуваності. Поради до самоорганізації, відповіді на питання учнів.	Самоперевірка та самооцінка готовності особистого обладнання до уроку. Психологічне налаштування до співпраці.	
	II. Етап мотивації	<i>Завдання учням</i> ❖ Показати на карті, які українські землі входили до складу Речі Посполитої. Отже, процес формування українського козацтва на пограниччі Речі Посполитої визначав особливості їхнього правового статусу як «прикордонної служби». Використання військового	<i>Фронтальне опитування</i> 1. Коли українські землі увійшли до складу Речі Посполитої, зокрема Корони Польської? 2. Назвіть події, пов'язані з формуванням козацького	Хронологічна Хронологічна Логічна

		<p>потенціалу українського козацтва у 1620—х – 1630-х роках, їх вирішальна роль в Хотинській битві та інших зовнішньополітичних акціях Речі Посполитої сприяли зростанню їх чисельності, формуванню уявлень про окрему автономію в складі Речі Посполитої.</p> <p>На цьому уроці ми розпочинаємо вивчати, як складалася доля українського народу в середині XVII ст. та яку роль відіграло козацтво.</p>	<p>стану.</p> <p>3. Які напрями козацьких походів на початку XVII ст.?</p>	Аксіологічна
III. Актуалізація опорних знань	<p><i>Вступна бесіда:</i></p> <p>«... Зростаючий потенціал українського козацтва після Хотинської битви 1621 р. та спроби королівської влади Речі Посполитої обмежити їх чисельність приводили до серії повстань у 1625, 1630, 1635, 1637-1638 рр. ...»</p> <p>«...Спроби королівського уряду Речі Посполитої обмежити реєстр Війська Запорізького не досягнули результату. Своїми походами на Крим козацтво продовжувало провокувати зовнішньополітичні конфлікти Речі Посполитої з Османською імперією...».</p> <p><i>Після опитування:</i></p> <p>«... Запровадження «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. на деякий час обмежило активність козацтва. Проте в період «золотого спокою» продовжувала зростати внутрішня соціальна напруженість...»</p> <p>Отже, при вивченні теми уроку ми маємо з'ясувати, як склалася доля українського народу після десятиліття «золотого спокою» в Речі Посполитій.</p>	<p><i>Фронтальне опитування</i></p> <p>1) Покажіть територію козацьких повстань 1620-х – 1630-х років на карті.</p> <p>2) Які наслідки козацьких повстань 1620-х – 1630-х років? Як це впливало на процеси «покозачення» українського суспільства?</p> <p>3) Поясніть, чому королівська влада мусила обмежувати активність козацьких походів на Крим і Османську імперію?</p> <p>4) Чому процес «покозачення» продовжувався навіть після</p>	<p>Аксіологічна</p> <p>Логічна Аксіологічна</p> <p>Логічна Аксіологічна</p> <p>Аксіологічна</p>	

			суворих обмежень реєстру?	
	IV. Вивчення нового матеріалу	<p>• Розповідь учителя</p> <p>Найважливішою подією історії України в середині XVII ст.. стала Національно-визвольна війна українського народу. Причинами війни стало зростання соціальної напруженості через зростання землеволодінь польської шляхти на українських землях, невідповідність між фактичним набуттям козацтвом політичного лідерства і обмеженням реєстру на основі «Ординації Війська Запорізького» 1638 р., посиленням національно-релігійних утисків українців, слабкістю вищої державної влади Речі Посполитої (короля і сейму) та значними «свободами і привілеями» магнатів і шляхти.</p> <p>Національно-визвольна війна 1648–1657 рр. вважається частиною Української національної революції 1648–1676 рр.</p> <p>• Робота з термінами та поняттями</p> <p>Національно-визвольна війна 1648–1657 рр. – це збройна боротьба представників різних верств українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Українська національна революція 1648–1676 рр. – це політичний процес, що розгортався в українському суспільстві, поєднував боротьбу за національне визволення і соціальні протести та спричинив глибокі зміни в більшості сфер суспільного життя.</p>	<p>Прослуховування розповіді. Короткі записи.</p> <p>Запис визначення терміна. Озвучення зробленого. Самостійне опрацювання матеріалу підручника.</p>	

	<p>Очолив Національно-визвольну війну гетьман Богдан Хмельницький, який зумів організувати боєздатну армію та сформував програму дій.</p> <p>Приводом до початку повстання, що переросло в Національно-визвольну війну, стала особиста кривда – зруйнування хутора Суботів чигиринським підстаростою Д. Чаплинським.</p> <p>25 січня 1648 р. Б. Хмельницький прибув на Микитинську Запорізьку Січ, де його обрали гетьманом. Ці події стали початком війни.</p> <p>Союзницькі козацько-татарські війська здобули перші перемоги над польським військом 6 травня під Жовтими Водами, 16 травня під Корсунем. Досить швидко козацька армія звільнила Лівобережжя, в жовтні зайшли до Львова і обложили Замостя, але 14 листопада призупинив кампанію на час виборів короля. В грудні 1648 р. гетьман Б. Хмельницький урочисто в'їхав до Києва.</p> <p>Взимку 1648-1649 рр. Б. Хмельницький сформував програму повстання, окреслив ідею об'єднання українських етнічних земель водній державі.</p> <p>Формуванню Української державності сприяла перемога в черговій кампанії 1649 р., що завершилась підписанням Зборівського договору, який підлягав ратифікації сеймом.</p> <p>Зборівський договір визначив територію Гетьманщини в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств.</p> <p>• Робота з термінами та</p>	<p>Прослуховування розповіді. Короткі записи.</p> <p>Запис визначення</p>	
--	---	---	--

		<p>поняттями Гетьманщина – назва Української Гетьманської козацької форми державності у 1648–1764 рр.</p> <p>• Цікаво знати Українська Гетьманська держава у 1649 р., за адміністративно-територіальним устроєм, поділялася на 16 полків, а у 1654 р. – на 18 полків; кожен полк поділявся на сотні (від 10 до 20), а кожна сотня налічувала від 90 до 300 козаків. Запорізька Січ в Гетьманщині була окремою адміністративною одиницею, управління якою здійснювала січова рада на чолі з кошовим отаманом.</p> <p>Воєнна кампанія у 1651 р. завершилась поразкою козацького війська в битві під Берестечком та успіхом в битві поблизу Білої Церкви. Результатом стало підписання Білоцерківського договору, який обмежив територію Гетьманщини до Київського воєводства, а козацький реєстр обмежив до 20 тис. Однак договір не був ратифікований в сеймі.</p> <p>Воєнна кампанія 1652–1653 рр. ускладнила внутрішньополітичне становище, а невдачі в зовнішній політиці спонукали гетьмана Б. Хмельницького шукати союзника в Московському царстві у форм протекторату.</p> <p>• Робота з термінами та поняттями Протекторат – форма залежності однієї держави від іншої, більш могутньої держави; держава під протекторатом користується</p>	<p>терміна. Озвучення зробленого. Самостійне опрацювання матеріалу підручника.</p> <p>Висловлювання думок. Доповнення відповідей однокласників.</p> <p>Прослуховування розповіді. Короткі записи.</p> <p>Запис визначення терміна. Озвучення зробленого.</p>	
--	--	--	--	--

		<p>певною автономією у внутрішніх справах, а питання оборони, зовнішньої політик і найважливіші сфери внутрішньої політики підлягають контролю держави-протектора.</p> <p>В січні 1654 р. в Переяславі відбулися переговори з московськими послами, на яких генеральна військова рада погодилась прийняти протекторат московського царя. Узгоджений варіант угоди «Березневі статті» було направлено до Москви.</p> <p>Завдяки цій угоді Гетьманщина отримала можливість досягнути певного успіху у війні з Річчю Посполитою, але започаткувало московську експансію в Україну.</p> <p>Воєнна кампанія 1654–1655 рр. завершилася значним успіхом (входом до Львова), але привела до зміни зовнішньополітичної ситуації.</p> <p>У жовтні 1656 р. укладено Віленське перемир'я між Москвою і Річчю Посполитою, які виступили спільно проти Швеції. Це спонукало гетьмана Б. Хмельницького вступити в союз із Трансильванією та Швецією, однак поразка спільного походу до Польщі стала важким ударом для хворого гетьмана.</p> <p>Б. Хмельницький помер 27 липня 1657 р. у Чигирині.</p> <p>Гетьманщина вступила в новий етап Української національної революції XVII ст..</p> <p>• Робота з підручником Спиряючись на відповідний матеріал підручника та розповідь учителя, складіть і заповніть таблицю «Національно-визвольна</p>	<p>Прослуховування розповіді. Короткі записи.</p> <p>Робота над складанням таблиці. Озвучення результату.</p>	
--	--	---	---	--

		війна українського народу 1648–1657 рр.: основні етапи і події».		
V. Узагальнення та систематизація знань учнів	Контроль за дотриманням часового регламенту. Аналіз результатів.	❖ <i>Запитання та завдання:</i> 1) Покажіть на карті, як змінювалася територія Гетьманщини за умовами Зборівського та Білоцерківського договорів. 2) Які результати воєнної кампанії 1654–1655 рр.?	Аксіологічна Логічна	
VI. Висновки	Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. стала переломним етапом в історії України, адже привела до суттєвих змін в суспільному житті українського народу, привела до формування нової форми Української державності – Гетьманщини. Національно-визвольна війна стала першим етапом Української національної революції.	Підбиття підсумків уроку, висловлювання власних міркувань.		
Домашнє завдання	1. Опрацюйте відповідний матеріал підручника. 2. Підготуйте реферат за однією з тем: «Богдан Хмельницький: історичний портрет», «Галерея історичних портретів періоду Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.», «Гетьманська держава 1648–1657 рр.: адміністративно-територіальний устрій»,	Самостійний вибір варіанта домашньої навчальної діяльності.		

		«Основні напрями зовнішньої політики Богдана Хмельницького у 1648–1657 рр.», «Релігійно-церковне життя у період Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.»		
--	--	---	--	--